

„NIDOS MOKYKLOS KRONIKA“: PRAĖJUSIO LAIKO METMENŲ KNYGA

Domas Kaunas | Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas
Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Medijų tyrimo laboratorija
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

CHRONIK DER SCHULE ZU NIDDEN. HERAUSGEGEBEN VON GITANAS NAUSEDA UND VILIJA GERULAITIENĖ; TRANSKRIPTION, KOMMENTARE – VILIJA GERULALAITIENĖ, EINLEITUNG „HENRY FUCHS, DER AUTOR DER NIDDENER SCHULCHRONIK“ (P. 17–33) – NIJOLĖ STRAKAUSKAITĖ. VILNIUS: [PETRO OFSETAS], 2013. 330, [14] P. : ILIISTR. – AUFLAGE [900] EXEMPL. – ISBN 978-609-420-298-8.

NIDOS MOKYKLOS KRONIKA. SUDARĖ GITANAS NAUSEDA IR VILIJA GERULAITIENĖ, PARENGĖ VILIJA GERULAITIENĖ, PD HABIL. DR. CHRISTIANE SCHILLER, IŠ VOKIEČIŲ KALBOS VERTĖ VILIJA GERULAITIENĖ. ĮVADINIAI STRAIPSNIAI: NIJOLĖS STRAKAUSKAITĖS „HENRY FUCHSAS – NIDOS MOKYKLOS KRONIKOS AUTORIS“ (P. 15–34); CHRISTIANE'ĖS SCHILLER „NIDOS GYVENTOJAI: JŲ GYVENIMO BŪDAS IR KALBA“ (P. 35–39), VILIJOS GERULAITIESNĖS „NIDOS MOKYKLOS KRONIKOS RANKRAŠČIAI, TEKSTO RENGIMO IR VERTIMO NUOSTATOS“ (P. 40–45). VILNIUS: [PETRO OFSETAS], 2016. 287, [9] P. : ILIISTR. – TIRAŽAS [800] EGZ. – ISBN 978-609-420-487-6.

Bibliotekų skaitytojus, tyrėjus ir senovės mėgėjus neseniai pasiekusi vienos žinomiausių Lietuvos geografijos vietų – Nidos – istorija yra retoko žanro veikalas. Jis daugiau kaip prieš šimtą metų buvo pradėtas ir vokiečių kalba tęsiamai, tvarkingai perimant iš rankų į rankas, rašytas kaip čionykštės mokyklos kronika, papildoma reikšmingesnėmis krašto naujienomis ir svarbiais vietos faktais, švietimo ir mokytojų gyvenimo įvykiais, parinktomis ir įterptomis iliustracijomis. Nutrūkus rašymo tradicijai, rankraštis pripažintas vertybe, globotas ir laikytas tol, kol palankiu metu išmušė jo susitikimo su skaitytoju valanda. Dabar jis jau išleistas net dviem knygomis: originalo kalba *Chronik der Schule zu Nidden* – 2013-aisiais, vertimu į lietuvių kalbą *Nidos mokyklos kronika* – 2016-aisiais. Veikalo originalas pelnytai gali būti vadinamas rankraštinio dokumentinio paveldo paminklu. Jis, nors ir nenuosekliai, aprėpia XVIII amžių–XX amžiaus pirmąją pusę, jį rašant dalyvavo kolektyvas autorių – Nidos mokytojų, vienijamų vieno tikslo, bet suteikusių apčiuopiamo asmeniškumo dėl skirtingo matymų lauko ir vertinimo prioritetų.

Šiomis knygomis naujųjų laikų švieson išnyra tolokai už kurorto ribų matomi vardai ir įvykiai, kurių perskaitymas ir suvokimas nebus vienareikšmis. Jam reikės pasirengimo ir pastangų.

Nidos mokyklos kronika buvo nuosekliai kuriama tik pusę amžiaus: 1894–1944 m., tačiau ji dar turėjo priešistorę ir poistorę. Pagrindinis Kronikos tekstas skirstytinas į tris sąlygines dalis. Pirmoji dalis aprėpia 1894–1923, antroji – 1923–1933, trečioji – 1934–1944 metus. Priešistorei priklausytų istoriniais šaltiniais grįsti intarpai apie XVIII amžiuje smėlio užpustyto Karvaičių kaimo mokyklos ir bažnyčios likimą, poistorei – kronikos rankraščius išsaugojusio asmens pokariu darytas prierašas. Pirmąją dalį rašė Gotlybas Simaitis (Gottlieb Simmat), Hermannas Robertas Joppas, Franzas Großjohannas, Adolfas Henkelis, antrąją dalį ir trečiosios pradžią – Heinrichas Fuchsas, trečiąją dalį – Richardas Švelnius (Richard Schwellnus), Ilsė Wilkening ir Susanne'ė Jensen. Greičiausiai pastaroji, 1944 metų rudenį traukdamasi nuo veržliai artėjančio Sovietų Sąjungos ir hitlerinės Vokietijos fronto, kroniką išsivežė į Reicho gilumą. Pirmosios dalies tekstas išliko tik kopijos pavidalu, antrosios ir trečiosios dalies rankraščių originalai – dviem rūpestingai Klaipėdos krašto laikais ir visų greičiausiai uostamiesčio meistrų įrištais tomiais. Jie teikia neblogą suvokimą apie tų laikų mokyklų kronikos rengimo ir įprasminimo kultūrą, juolab kad Nidos atvejis yra pavyzdinis.

Pirmajam tomui rašyti panaudotas aukštos kokybės kaizerinės valstybės klestėjimo laikų rūšinis popierius su vandenženkliais, sudarytu iš herbo – imperinio erelio piešinio, ir užrašo REIHS ADLER [Reicho erelis. – D. K.], antrajam – plonas prastesnės kokybės kartonas be vandenženkliaus. Pirmojo tomo antraštiniame lape nurodyta *Chronik der Schule zu Nidden. Angelegt von Henry Fuchs. Im Jahre 1923 (Nidos mokyklos kronika. Parūpinta Henry Fuchso. 1923 metais)*, antrojo tomo antraštinis lapas yra dailininko (pasirašė signetu MR / 35) piešta spalvota vinjetė su Nidos ir žvejų gyvenimo vaizdais ir antrašte *Schulchronik Nidden. Band 2 (Nidos mokyklos kronika. 2-asis tomas)*. Iš viso abu tomai turi 355 prirašytus ir 211 tuščių puslapių, neprirašyti liko du trečdaliai antrojo tomo. Viršelių kietviršiai dengti tamsiai rudu skirtingos faktūros kolenkoru, pirmojo tomo nugarėlė ir kampučiai šviesiai rudos odos, formatas 22 × 32,5 cm, blokas neapipjautas ir nedažytas, priešlapijai marmuruoto popieriaus, antrojo tomo nugarėlė ir kampučiai juodos odos, formatas 22 × 34 cm., blokas apipjautas ir nudažytas raudonai, priešlapijai gelsvai rusvo tono nemarmuruoto kartono. Tai rodytų, kad tomus rišo ne vienas meistras. Abiejuose viršeliuose antraštiniai duomenys įspausti skoningai parinktos grafikos ir dydžio auksintu šriftu. Gerai suderinta ir įgyvendinta rankraščių tomų materialinė ir estetinė kultūra Kronikai suteikė išskirtinio reikšmingumo. Jos apipavidalinimo elementai dailininkės Sigutės Chlebinskaitės buvo įvertinti ir gana sėkmingai panaudoti Kroniką leidžiant spausdintinėmis knygomis.

Kronikos pavadinimo esminė sąvoka *mokykla* tiesiogiai neaprepria jos turinio. Turinys yra daugiatemis. Kronikoje atsispindi kasdienio, priklausomai nuo metų laiko gana uždaro socialinio gyvenimo, dvasinės ir gamtinės aplinkos, vietinių ir išorinių įtakų sukelti reiškiniai. Svarbiausios, vyraujančios temos būtų bažnyčia ir dvasininkai, žvejai ir žvejyba, socialinis gyvenimas ir aplinka, suabstraktintas *kuršių* etnosas, organizacijos, dailininkų kolonija, poilsiautojai kaip ekonominis ir kultūrinis veiksnys, viešo pavadinimo neturinti nacionalistinė vokiškoji tautiškuomo politika, paslėpta ir atvira, perauganti į nacionalsocialistinę karinį režimą ir jo sukeltą katastrofą. Nerijos ir konkrečiai Nidos švietimas taip pat yra svarbi tema, tačiau ji nėra vyraujanti. Klausimas: kodėl taip nutiko?

Prielaidos mokyklų kronikoms atsirasti formavosi po napoleoninių karų vykdančią Prūsijos švietimo reformas. Įtaką darė švietimo sistemą kontroliavusi Evangelikų liuteronų bažnyčia, pati sukaupusi didelę lokalinių istorijų rašymo patirtį. Juridiškai mokyklų kronikų rengimas Prūsijoje buvo įteisintas 1872 m. ir niekada nebuvo atšauktas, taip pat ir autonominiame Klaipėdos krašte. Jį privalėjo vykdyti mokyklų vedėjai, o kontroliuoti – švietimo tarėjais tituluojami apskričių mokyklų inspektoriai, taip pat parapijų bažnyčių kunigai. Kronikos nebuvo skirtos viešinti. Jos laikytos tarnybiniu dokumentu, perduodamu iš rankų į rankas ir padedančiu naujai paskirtam mokytojui susivokti nepažįstamoje darbo vietoje, perimti ir puoselėti pareigas bei su vietos savitumais susijusias mokyklos veiklos tradicijas. Kronikų informacinė kokybė priklausė nuo mokytojų pareigingumo, išsilavinimo, išvalgumo, gebėjimų matyti toliau mokyklos kiemo tvoros ir valdyti plunksną. Apie tokių rankraščių likimą žinoma labai mažai. Nežinia, ar jie buvo centralizuotai kaupiami ir archyvuojami. Dauguma kronikų greičiausiai kartu su mokyklomis buvo sunaikinta per Antrojo pasaulinio karo sumaištį, tačiau jų turinys neliko visiškai paslaptimi. Gana daug senųjų rankraščių laikui bėgant buvo įvertinti kaip svarbūs geografinių, urbanistinių ir administracinių vietų istorijos šaltiniai, todėl jais remiantis tarpukariu pradėta rengti ir lietuvių bei vokiečių kraštotyros spaudoje skelbti straipsnius ir apžvalgas. Jų randame ir uostamiesčio dienraščiuose „Lietuvos Keleivis“ bei „Melmeler Dampfboot“. Sėkmė lydėjo Smeltės mokyklos kronikos rankraštį. Jis išliko, todėl, kritiškai įvertintas, greičiausiai taip pat būtų publikuotinas.

Kaip šių eilučių skaitytojai jau suvokė, Nidos mokyklos kronikai buvo skirta itin palanki lemtis. Jos išliekamąją vertę lėmė universalus turinys, stropiai, ypač kai kurie, savo pareigas vykdę ir kūrybingi autoriai, turėję ir kitų, toliau mokyklos reikalų vedančių tikslų, palanki, iš tiesų egzotiška Nerijos gamtinė aplinka, taip pat krašto istorijos pėdsakai, traukiantys ne tik čionykščių inteligentų ir kitų išsilavinusių gyventojų, bet ir iš tolo smėlynų gyvenviečių būti bei vaidmenį sparčiai bręstančiuose ir artėjančiuose politiniuose įvykiuose stebinčiųjų dėmesį. Šiandien

Kronikos turiniui svorio prideda ne tik palankus likimas, bet ir laiko nuotolio padidintas aprašomų įvykių iškilumas, kartu ir jų istorinis reikšmingumas. Neatsitiktinai Kroniką leidžiant knygomis buvo suvoktas jas palydinčių pratarinių, tiriamųjų straipsnių bei komentarų poreikis. Abiejose knygose vokiečių ir lietuvių kalba buvo įdėtas „Lietuvos Respublikos Prezidento žodis skaitytojui“ (Valdo Adamkaus), „Leidėjo žodis“ (Gitano Nausėdos), Klaipėdos universiteto istorikės docentės daktarės Nijolės Strakauskaitės straipsnis „Henry Fuchsas – Nidos mokyklos kronikos autorius“ ir knygos rengėjos, archeografės ir vertėjos Vilijos Gerulaitienės įvadas „Nidos mokyklos kronikos rankraščiai, teksto rengimo ir vertinimo nuostatos“, „Vokietijos Federacinės Respublikos ambasadoriaus Matthiaso Mülmienstädto žodis skaitytojui“ (tik vokiškajame leidinyje), Berlyno Humboldtų universiteto filologės habilituotos daktarės Christiane'ės Schiller straipsnis „Nidos gyventojai: jų gyvenimo būdas ir kalba“ (tik lietuviškajame leidinyje). Knygas papildė puslapiiniai komentarai, iliustracijų ir Kronikos autorių cituotų dienraščio „Memeler Dampfboot“ straipsnių sąrašai, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės. Visa tai abu leidinius gerokai sureikšmino tarptautine bei politine prasme ir uždėjo opioms paribio tautinių kultūrų ir santykių temoms būdingus, bet ne visada veiksmingus „saugiklius“, padidino jų universalumą ir enciklopediškumą, kartu ir sklaidos bei vartojimo galimybes.

Beveik visų Kroniką pildžiusių mokytojų pavardes nurodžiau neatsitiktinai. Iš jų galima kai ką spręsti apie Nidos viešajame gyvenime vyravusių asmenų – vadovaujančiųjų, žymesniųjų pedagogų skaičių, tautybę ir lytį. Žinoma, mano lietuviškai užrašytos kai kurios lietuviškos kilmės pavardės nebūtinai lėmė su jomis susijusių asmenų vienareikšmį tautinį apsisprendimą. Be to, jei norėtume pateikti visą pedagogų kolektyvo sąrašą, į jį reikėtų įtraukti ir kitus, antruosius, trečiuosius bei pagalbinius mokytojus, bet šiai recenzijai sąrašo išsamumas nėra svarbu. Vertėtų tik kiek atidžiau pažvelgti į Kronikos autorių laikyseną ir bendrąsias įtakas jiems. Nė vienas iš jų nebuvo vietinės kilmės. Imdamiesi plunksnos, atvykėliai mokyklos vadovai ir mokytojai vadovaudavosi atsineštinėmis tautinėmis, etinėmis, moralinėmis ir profesinėmis nuostatomis, paisė besikeičiančių kontroliuojančių institucijų ir vyraujančių politinių galių reikalavimų, visuomenę persmelkusių ideologinių bangų ir potvynių. Ryškiausius pėdsakus autorių pažiūrose neabejotinai paliko trys dominavusios epochos: bismarkinė, Lietuvos ir Vokietijos politinės konfrontacijos ir nacionalsocialistinės agresijos. Pirmąją akivaizdžiausiai charakterizuotų Nidos mokytojo Henkelio požiūris į Kuršių nerijos gyventojų supratingumą apie pareigą dalyvauti kaizerinės Vokietijos sukeltame Pirmajame pasauliniame kare: *Visiškai aišku, kad kuršiai – ne kareiviai. Tie [kurie pasiryžo kariauti. – D. K.] keletas drąsiųjų turi vokiško kraujo. Iš Nidos tik trys vyrai išėjo į karą savanoriškai: mokytojas*

Jurgis Miniotas (Georg Minjoth), Martinas Hasenbeinas ir Paulius Nausėda (Paul Naußed), nė vienas iš jų nėra čionykštis žvejys (vokiškos knygos p. 91, 98, lietuviškos – p. 144, 149). Antrąjį laikotarpį iliustruotų Fuchso įrašas Kronikoje apie mokyklos tarybos pastangas priešintis Jurgio Brūvelaičio vadovaujamos lietuviškosios Klaipėdos krašto direktorijos planams valdžios išlaikomose mokyklose stiprinti lietuvių kalbos mokymą ir mokytojų korpuso lietuviškumą bei jiems pritaikytas pasipriešinimo priemonės: *1935 m. rugsėjo mėnesį į Nidos mokyklos antrojo mokytojo vietą perkeltas Jurgis Dargis (Dargies) iš Rusnės. Jis neįgijo nei [gyventojų] bendruomenės, nei mokinių pasitikėjimo, tad jam nesisekė nei auklėti mokinių, nei vesti pamokų. Netrukus bendruomenės nepasitenkinimas juo taip išaugo, kad mokyklos tarybos susirinkime buvo pateiktas pasiūlymas nusileisti bendruomenės reikalavimui ir nebeleisti vaikų į pono Dargio pamokas. <...> 1936 m. sausio pabaigoje mokytojas Dargis buvo perkeltas į Barzdėnus Šilutės apskrityje* (vok. p. 255, liet. p. 241). Tais pačiais metais toks pat likimas ištiko ir iš Piktupėnų 1934 m. rugpjūtį atkeltą mokytoją Gerdą Svaraitę (Swars). Ji buvo apkaltinta apvogusi Fuchso uošvę ir nors nei kas vagystę tyrė, nei kaltinimus jaunai mokytojai pateikė, paties Fuchso ranka Kronikoje įrašyta: *Mokytoja panelė Svaraitė (Swars) apsigovė, todėl turi išvykti iš Nidos* (vok. p. 252, liet. p. 238). Svaraitei išvykus, buvo apvogtas leidėjo Pauliaus Isenfelso poilsinis namas. Įrašo, kad šiuo įvykiu įtarimas jaunai mokytojai savaime galėtų būti išsklaidytas, Kronikoje neatsirado. Ją leidžiant knygomis, vokiškojo rankraščinio teksto rengėja ir vertėja į lietuvių kalbą Vilija Gerulaitienė papildė tokiu komentaru: *Panelė Svars buvo „jaunoji mokytoja“. Ji gyveno mokyklos pastate, kuriame gyveno ir mokytojo Fuchso uošvė, ponija Kutschies [Priekulės mokytojo Viliaus Kučiaus našlė. – D. K.], vadinama „senąja Kutschies“, – jos namai ir buvo apvogti. Nei vagystės aplinkybės, nei vagys oficialiai nebuvo nustatyti, tačiau kaime pasklido gandai, kad tai veikiausiai buvusi jaunoji mokytoja* (vok. p. 252, liet. p. 239). Gerdos Svaraitės alibi patvirtinančią informaciją V. Gerulaitienei suteikė Vokietijoje ir Švedijoje gyvenę tuometiniai nidiškiai, prašę, gaila, neminėti jų pavardžių.

Atomazga atėjo 1939 m. pavasarį, Kuršių nerijoje jau įsiviešpatavus Klaipėdos krašto vokiečių tvarkos tarnybai, užtikrinusiai *vokiečių gyventojų apsaugą nuo lietuvių išpuolių*, ir Vokietijos pavyzdžio smogikų (SA) padaliniai, vadovaujamam Heino Pietscho iš Juodkrantės. Jos tariamą istorinę reikšmę mokytojas Švelnius įvertino tokiu Kronikos įrašu: *Kovo 22 dieną, praėjus savaitei po Bohemijos ir Moravijos protektorato įkūrimo, vėl prie Reicho prijungiamas Klaipėdos kraštas. Taip pagaliau išsipildė karščiausias visų Klaipėdos krašto vokiečių troškimas: Klaipėdos kraštas – vokiškas, mes laisvi! Kovo 23-iąją fiureris asmeniškai atvyksta į Klaipėdą* (vok. p. 271, 275, liet. p. 256, 258). Nidoje dirva buvo itin gerai parengta. Tai Švelnius patvirtino Kronikos įrašu: *per 1940 m. sausio 27 d. vykusį vietinio partiečių skyriaus susirinkimą į*

Vokietijos nacionalsocialistinę darbo partiją (NSDAP) buvo priimti 135 kandidatai į narius (knyga lietuvių k., p. 262). Jie sudarė apie ketvirtadalį suaugusių Nidos gyventojų. Neabejotina, kad mokyklos vedėjas buvo vienas iš jų. Sunku pasakyti, kiek Švelnius buvo nuoširdus, kiek pasimokė iš netrukus užgriuvusių katastrofų ir ar apskritai praregėjo. Jis 1941 metų balandį mobilizuojamas į hitlerinę kariuomenę, išliko gyvas, pokariu dirbo mokytoju Vokietijoje, tačiau ne visiems nidiškiams taip sekėsi: Kronikoje yra įrašai apie kunigo Jono Butkeraičio (Buttkereit) ir mokytojo Horsto Lakišiaus (Lakiszus, Lakišus) žūtį.

Kronikos autorių fiksuojamas tariamas ar tikras Kuršių nerijos *įtikinamas gyventojų pasisakymas už vokiškumą* per 1938 m. rudens rinkimus į Klaipėdos krašto seimelį bei galimybė pasisakiusiems už vokiškumą Nidos pašto salėje pirmą kartą *deramai atšvęsti* fiurerio gimtadienį ir gegužės 1-ąją skatina pirmiausia gerai susipažinti ir kritiškai įvertinti mokytojų teiktus duomenis apie gyventojų tautybę ir tautinius santykius. Kad juos geriau suprastume, kviesčiau susipažinimą pradėti nuo nerijos gyventojų surašymo duomenų, taip pat nuo etnologų bei filologų teiginių. Pirminiai šaltiniai – bažnytinio ir valdžios vykdyto gyventojų surašymo statistika. Bažnytinė vyresnybė nuo 1848 iki 1912 metų ne mažiau kaip šešis kartus paskelbė parapijų statistinius duomenis pagal tikinčiųjų pamaldose vartotas kalbas. Jais remiantis galima teigti, kad 1848 metais Nidos parapijoje iš 598 tikinčiųjų lietuviškai meldėsi 538 (90 proc.), Juodkrantės – iš 198 atitinkamai 165 (83,3 proc.), 1878 metais Nidos parapijoje – iš 780 – 700 (89,7 proc.), Juodkrantės parapijoje – iš 588 – 150 (25,5 proc.) ir 1912 metais Nidos parapijoje iš 1150 – 400 (34,8 proc.), Juodkrantės parapijoje – iš 420 – 120 (28,6 proc.)¹. Panašaus pobūdžio duomenų patekdavo ir į Karališkosios konsistorijos Karaliaučiuje informacinius leidinius. Jos laikraštis 1868 m. nurodė, kad Nidos parapijoje yra 750 gyventojų, iš jų apie 700 lietuvių². Neidenburgo kunigo A. Harnocho parengtas Rytų ir Vakarų Prūsijos evangeliškųjų bažnyčių kronikos ir statistikos 1890 metų žinynas nurodo, kad Nidos parapijai priklauso 910 tikinčiųjų, iš jų apie 800 yra kuršių (*Kuren*), Juodkrantėje – atitinkamai 525 sielos, iš jų apie 250 lietuvių, pamaldos abiejose bažnyčiose vyksta vokiečių ir lietuvių kalba³. Tikslumu nenusileidžia 1897 metų T. Schirrmanno ir J. Hirscho parengtas Rytų Prūsijos parapijų žinynas.

1 VILEIŠIS, Vincas. *Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*. Kaunas: Politinių ir socialinių mokslų institutas, 1935, p. 156–157.

2 *Amtliche Mittheilungen des Königlichen Konsistoriums zu Königsberg in Preussen*, 1868,

Nr. 61, p. 7.

3 HARNOCH, Agathon. *Chronik und Statistik den evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen nach gedruckten und ungedruckten Quellen dargestellt von Agathon Harnoch*. Neidenburg: Druck und Verlag von S. Nipkow, 1890, p. 165, 167.

Autoriai apie jas pateikė išsamių statistinių duomenų, tačiau mums reikalingi tik liudijantys apie gyventojus: Nidos parapijoje būta 914 tikinčiųjų, iš jų 314 lietuvių, Juodkrantėje – 428 tikintieji, iš jų 200 lietuvių, kunigams lietuvių kalbos mokėjimas privalomas⁴. Rytų Prūsijos civilinių gyventojų surašymai buvo pradėti pirmoje amžiaus pusėje, iš pradžių kartoti didesniais tarpais, vėliau iki 1910 m. – kas penkerius metus, duomenys skelbti specialiuose žinynuose pagal Gumbinės ir Karaliaučiaus apygardas. Kuršių nerija buvo priskirta pastarajai. Pagal apibendrintus 1861–1862 metų sąvartoje vykdyto surašymo duomenis, Karaliaučiaus apygardoje gyveno 972 027 žmonės, iš jų vokiečių – 776 230, lenkų – 75 488, mozūrų – 87 481, čekų – 7. Lietuvių šeimų užregistruota 7 325, lietuvių gyventojų – 32 407, kuršių šeimų – 83, kuršių gyventojų – 414⁵. Tai vieninteliai tokie man žinomi statistiniai duomenys, kuriuose lietuvių ir kuršių šeimų bei jų narių skaičiai pateikti atskirai. Dar vienai demografijos rodiklių dinamikos iliustracijai pakaktų 1905 metų surašymo duomenų. Pagal juos, Kuršių nerijos dalyje, vėliau priklausiusioje Klaipėdos kraštui, buvo 1 719 gyventojų, iš kurių 1 185 gimtoji kalba (*Muttersprache*) buvo vokiečių, 527 (30,7 proc.) – lietuvių⁶. Kuršiai iš viso nefiksuoti. Kitokiam apibendrinimui tiktų 1897 metais paskelbtos Maxo Hechto žinios, tiesa, kiek ankstyvesnės, apie visos Rytų Prūsijos gyventojų tautinę sudėtį. Anot jo, Rytų Prūsijos gyventojų 4/5 sudaro vokiečiai, 1/5 – lenkai (jų iš viso yra apie 1/3 milijono). Lietuvių esama apie 1/8 milijono, arba apie 120 000, kuršių nekonkretus skaičius – šiek tiek (*wenigen Kuren*). Be to, patikslinta, kad dar yra pustrečio milijono lietuvių, ne Prūsijos piliečių⁷. Iš dalies mūsų temai aktualus šaltinis yra ir 1920 m. rugsėjo 20 d. įvykusio būsimojo Klaipėdos krašto gyventojų surašymo duomenys, dar stipriai nepaveikti artėjančių didesnių politinių įvykių ir Lietuvos dalyvavimo juose. Jie atspindi visas tautines grupes – tiek didžiausias (vokiečių, lietuvių), tiek mažiausias (tokias kaip lenkų, žydų), ir vienoje iš jų nurodyta 50 kuršių, neabejotinai skirtingų nerijos autochtonams latviams⁸. Manychiau, kad toks skaičius negali būti laikomas tikslu: matyt, dalis jų registravosi lietuviais (dėl priklausomybės lietuvių kalbą vartojančiai bažnytinei bendruomenei), dalis – dvikalbių grupėje (tokių rasta 2014 asmenų).

Kitokiomis kategorijomis operuoja kalbų mokslininkai. Jie jau iš pat pradžių vartojo *Kuršių nerijos latvių kalbos* sąvoką. Nesu jos kilmės ir istorijos tyrėjas, bet gerai žinau vokiečių kalbininko, baltisto, Tilžės gimnazijos mokytojo ir Lietuvių literatūros draugijos steigėjo, labai pavykusio, daugelyje Vokietijos ir ne tik jos universitetų vartoto lietuvių kalbos vadovėlio *Litauisches Elementarbuch* (penkios laidos 1879–1923 m.) autoriaus Maximiliano J. A. Voelkelio knygele paskelbtą darbą *Die Lettischen Sprachreste auf der Kurischen Nehrung* (Tilžė, 1879). Jis mokslo literatūroje lietuvių kalba nurodomas tiksliai originalą atitinkančiu pavadinimu *Latvių kalbos liekanos Kuršių nerijoje*. Nė kiek neabejoju, kad šis autorius gerai žinojo, kuo

skiriasi Kuršių nerijos gyventojų latvių ir lietuvių kalbos. Latvių kalbos sąvoką vartojo ir kiek vėliau darbų paskelbęs Karaliaučiaus universiteto profesorius, baltistas ir lituanistas Adalbertas Bezzenbergeris (*Über die Sprache der preußischen Letten*; Göttingen, 1888). Vienareikšmiškai latvių autochtonų sąvoką taip pat vartojo knygos *Die Slawen in Deutschland (Slavai Vokietijoje)*; 1902) autorius etnologas dr. Franzas Oskaras Tetzneris (1902). Joje skyrius apie šią nerijos gyventojų tautinę grupę pavadintas „Die Kuren (Letten)“, tai yra „Kuršiai (latviai)“ (p. 112–178). Taigi, devynioliktojo amžiaus vokiečių lituanistams ir baltistams abejonių dėl tyrimo objekto apibrėžimo nekilo. Kitaip, buitiniu suvokimu, nerijos latvių kalbą apie 1880 m. apibūdino Nidos ir Preilos mokytojai, teikę medžiagą vokiečių mokslininkų metodiškai rengiamam Vokietijos kalbų atlasui. Ji ir pats įvykis aptariamose Kronikoje neatsispindi, vertingas šaltinis su komentarais ką tik paskelbtas Christiane'ės Schiller ir Dalios Kiseliūnaitės⁹. Mokytojai, abu vokiečiai, Kuršių nerijos latvių kalbos nemokėjo, atsakydamas į vokiečių mokslininkų pateiktą anketą nidiškis rėmėsi vietinio žvejo talka, preiliškis – matyt, asmenine patirtimi ir geru lietuvių kalbos mokėjimu. Pirmasis, Otto Pohlmannas, nurodė, kad žvejų kaime Nidoje gyvena apie 550 kuršių ir apie 50 vokiečių, kuršių kalba yra kuršių, lietuvių ir vokiečių kalbų mišinys (*ein Gemisch von kurijch, littauifch u[nd] deutfch*), tačiau bažnyntiniame gyvenime vartojamos lietuvių kalbos ir pačių lietuvių iš viso neminėjo. Antrasis, Carlas Georgas Raschowskis, buvo tikslesnis: Preiloje gyvena 214 lietuvių ir 13 vokiečių (pastarųjų – trys šeimos), pamaldos vyksta vokiečių ir gryna lietuvių kalba (*in deutfcher und rein litthauifcher Sprache*), čionykščiai lietuviai, arba kuršiai, myli ir gerbia Dievo Žodį (*Der hiefige Litthauer oder Kure liebt und ehrt Gottes Wort*), jų namų aplinkos kalba yra lietuvių, kuršių ir vokiečių kalbų mišinys (*ein Gemisch von Litthauifch, Kurijch und Deutfch*). Atrodo, kad preiliškis mokytojas buvo linkęs žodžius *lietuvis* ir *kuršis* laikyti sinonimais, nes gyveno lietuviškoje aplinkoje, nors mokykloje vaikus mokė vokiškai: švietimo sistemoje privaloma vokiečių kalba tautinėms mažumoms buvo įvesta 1873 metų Vokietijos įstatymu. Preilos mokytojas kiek skirtinga pavardės forma (*Raschauski, Raschausky*) keliskart

4 SCHIRMANN, T.; HIRSCH, J. *Pfarr-Allmanach für die Provinz Ostpreußen*. Hrsg. von Schirmann und Hirsch. Königsberg, 1897, p. 25, 26.

5 *Der Regierungsbezirk Königsberg nach den statistischen Aufnahmen Ende 1861 und Anfang 1862*. Königsberg: Königliche Regierung, [1863], p. 1–2.

6 VILEIŠIS. *Tautiniai santykiai*, p. 212–213.

7 HECHT, Max. *Aus der deutschen Ostmark*. Gumbinnen, 1897, p. 17, 113.

8 DEU, Fred-Hermann. *Das Schicksal des deutschen Memelgebietes: Seine wirtschaftliche und politische Entwicklung seit der Revolution*. Berlin-Hessenwinkel: Verlag der neuen Gesellschaft, 1927, p. 3.

9 SCHILLER, Christiane; KISELIŪNAITĖ, Dalia. Ein nehrungskurischer Text im Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas in Marburg. *Das Blatt 30084 Nidden*. *Archivum Lithuanicum*, 2015, t. 17, p. 379–402: iliustr.

paminėtas ir Nidos kronikoje. Jis pirma mokytojavęs Doviluose, 1855–1857 metais – Nidoje, po Preilos, jau mano žiniomis, – Paminijo Rokų mokykloje Klaipėdos apskrityje. Pastarojo kaimo kapinėse 1975 m. užtikau jo žmonos kapo paminklą su įrašu *Marie Emilie Raschewski // *3. Jan. 1833 – † 9. Aug. 1894*, o iš čionykštės senbuvės Anės Lipnienės užrašiau iš tėvų girdėtus atsiminimus apie prūsiškąją Rokų mokyklą, mokytoją Raschewskį ir jo likimą¹⁰. Kiek ilgėliau sustodamas prie šio mokytojo gyvenimo stotelių norėjau pabrėžti, kad jis, mokytojaudamas kompaktiškai lietuvių gyvenamose Prūsijos pakraščio vietose, turėjo galimybių labai gerai išmokti lietuvių kalbą ir suvokti nerijos autochtonų etnokultūros ypatumus. Nidos ir Preilos mokytojai klydo, greičiausiai bendru sutarimu nerijos latvių kalbą vadindami kalbų mišraine, tačiau jų kaltinti neverta, nes abu su kalbų dėsniais ir mokslais nebuvo pažįstami. Šiuolaikiniai vokiečių kalbotyrininkai nerijos latvių autochtonų kalbai įvardyti vartoja sąvoką *Nehrungskurisch*, lietuvių – *kuršininkų kalba* arba *kuršininkų tarmė*, latvių – *kursenieku valoda* (žr. Schiller ir Kiseliūnaitės publikaciją, p. 379). Apibendrinamąjį požiūrį į nerijos gyventojų kalbų sanklodą teikia lietuviškosios knygos pradžioje skelbiamas Chr. Schiller apžvalginis straipsnis „Nidos gyventojai: jų gyvenimo būdas ir kalba“ (p. 35–39). Jame tik pasigėsčiau tos sanklodos kaitos dinamikos, demografinės statistikos iš Kronikoje fiksuojamo laiko Gilesnių vertinimų ir aiškios nuomonės, kokias kalbas namuose, darbuose ir viešojoje aplinkoje vartojo Nidos gyventojai autochtonai.

XIX amžiaus paskutiniais dešimtmečiais Kuršių nerijos autochtonų kalbų įvardijimas *kuršių kalba* įgijo politinę prasmę ir ji nuolat stiprėjo. Ja pradėta vadinti visas ne vokiečių tautybės vietinių gyventojų kalbas. Priežastis buvo stiprėjantis Mažosios Lietuvos lietuvių tautinis sąjūdis, perskirtų tautos dalių (Mažosios ir Didžiosios Lietuvos bei išėivijos) suartinimo ir integracijos bandymai, politinių siekių kėlimas. Vokiečių valdžia su šiomis tendencijomis kovojo ideologinėmis, politinėmis ir net represinėmis priemonėmis. Lietuvių kalba, sukuriant administracines kliūtis ir nepakantumo atmosferą, buvo nuolat stumiama iš viešosios erdvės. Lietuvių gyventojų ir lietuvių kalbos viešinimas visuomeninėje erdvėje veikiai tapo nepageidaujamu politiniu aktu. Tai ypač pasireiškė ir Kuršių nerijoje, ignoruojant lietuvių gyventojų buvimo ir lietuvių kalbos faktą, visus ne vokiečių tautybės gyventojus vadinant *kuršiais*, o jų kalbą – *kuršių kalba*. Taip buvo sąmoningai sukurtas ir nuolat diegiamas klaidinantis įvaizdis, ne vokiečių tautybės gyventojams – lietuviams ir latviams – primetant gyvenamosios vietos – Kuršių nerijos – geografinį pavadinimą¹¹. Šis precedentas dėl kitų priežasčių visiškai pasikartoto per Klaipėdos krašto gyventojų surašymą 1925 m. Esant įtemptai politinei situacijai ir psichologiniam spaudimui, tvirtai neapsisprendusi lietuvių gyventojų dalis registravosi kaip nauja, iki tol pasauliui nežinoma *klaipėdiečių* tau-

ta ir ja kaip reiškiniu politiniai oponentai bei ideologai santykiuose su Lietuvos valdžia sėkmingai manipuliavo. Nidos mokyklos kronika autochtonų *sukuršinimo* tendenciją atspindi, tačiau, būdama neoficialus, viešam naudojimui neskirtas dokumentas, užfiksavo ir kitų svarbių tautiniam gyvenimui suvokti duomenų ir jų interpretacijų prielaidų. Ten, kur bus kalbama apie *kuršius*, mums teks remtis Kronikos originalu, nes bandysime išvengti dviprasmybės: vertime, ne visada teisingai, pirmenybė buvo skiriama *kuršininkų* sąvokai.

Ankstyviausi Kronikos faktai apie senųjų autochtonų kalbas yra iš XVIII amžiaus ir dažniausiai skirti nedalomai susietoms nerijos bažnyčioms ir mokykloms. Nesant tinkamų gyvenimo sąlygų, sielovada buvo pavesta Klaipėdos *lietuvių* diakonui (p. 85). Karvaičių mokykla buvo įkurta 1736 m., po metų pastatytas pastatas, Prūsijos karalius 1739 m. visoms Klaipėdos apskrities mokykloms, taip pat ir Karvaičių, dovanavo po *lietuvišką* Bibliją. Į parapijas, kuriose pamaldos vyksta vokiečių ir *lietuvių* kalba, liepta skirti uolius ir pamaldžius precentorius – mokytojus ir kunigo pagalbininkus (p. 92). [Kadangi pirmosios mokyklos Nidoje ir Juodkrantėje buvo įkurtos jau 1743 m., jos taip pat turėjo gauti po *lietuvišką* Bibliją. – D. K.]. Apie 1767 m. arba kiek vėliau parengtame Karvaičių bažnyčios inventoriuje įrašytas bažnytinis apeigynas – agendos vokiečių ir *lietuvių*, Biblija – tik *lietuvių* kalba (p. 100). Paminimas 1776 m. Karvaičiuose gimęs Ludwigas Rhesa (tuomeninė pavardės forma – Reese) – smuklės savininko ir pakrančių prižiūrėtojo sūnus. Jis tapo Karaliaučiaus universiteto profesoriumi. Rhesa išleidęs *lietuvišką* Bibliją (1816), išvertęs daug *lietuviškų* dainų [iš tikro paskelbė *lietuviškų* dainų su vertimu į vokiečių kalbą. – D. K.], sukūręs „Pruteną“ (p. 106). Labai vertingas nerijos švietimo istorijos šaltinis yra Kronikoje įdėtas 1854 metų Nidos mokyklos pamokų tvarkaraštis. Jame nurodyta, kad su pirmojo skyriaus *lietuviais* mokiniais nuo trečios iki ketvirtos valandos po pietų skaitomos biblinės istorijos ir kiti tekstai vokiečių kalba (p. 110). Tuo metu *lietuviškojo* regiono kaimo mokyklose visos pamokos dar vyko *lietuvių* kalba, bet didintas ir vokiečių kalbos krūvis. Gaila, tokios vėlesnių dešimtmečių medžiagos į Kroniką nepateko. *Lietuvių* kalba šiek tiek atsispindi prabėgomis užfiksuotuose socialinio gyvenimo įvykiuose. Pradedant naujos Nidos bažnyčios statybą 1887 m., iškilmių proga kalbas vokiškai sakė dvasininkai ir valdžios atstovai, diacezijos superintendentas Habruckeris kalbėjo *lietuviškai* (p. 124), po metų, pašventinant bažnyčią, scenarijus kartojo, bet pamokslą *lietuvių* kalba pasakė prieš 25 metus Nidoje kunigavęs Jonas Pipiras (Pippirs; p. 128). Mokyklą 1894 m. lankė 112 mokinių, dėstoma vokiškai, nors, kaip pažymi ir Kronikos įrašo

10 KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos knygų link*: Dokumentinio paveldo socialinėje aplinkoje sakininė ir vaizdinė istorija. Vilnius: Vilniaus uni-

versiteto leidykla, 2013, p. 137, 143.

11 VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. Klaipėda: Rytas, 1932, p. 265–269.

kažkuris mokytojas, tik 20 mokinių tėvai namie kalba vokiškai, o visi kiti – *kuršiškai* (*die anderen sich der kurischen Sprache bedienen*, vok. p. 133).

Kronikos liudijimu, Nidos *kuršiams* kiek dėmesio skirta 1911 metais. Birželio 9-ąją vyko generalinė bažnyčių ir mokyklų vizitacija. Lankėsi aukščiausi bažnytinės ir politinės valdžios pareigūnai. Bažnyčioje susirinkusius vokiškai pasveikino superintendentas Hansas Schötleris iš Berlyno, *lietuviškai* – superintendentas Theodoras Gustavas Struckas iš Ragainės. Šis prieš tai buvo kunigavęs Priekulėje ir gerai mokėjo lietuvių kalbą. Birželio 14-ąją atvyko *kultų ministras* von Trottas zu Solzas. Jo kelionę po Rytų Prūsiją Kronikos įrašo autorius pavadino informacine. Nidos mokykloje ministras ypač domėjosi mažiausių vaikų, kurie namie šneka *kuršiškai* (*die von Hause aus kurisch sprachen*, vok. p. 88), kalbos pratybomis, nors nekyla nė mažiausių abejonių, kad pratybos vyko su lietuviškai kalbančiais vaikais. Tai nebuvo atsitiktinumas: Prūsijos švietimo įstatymas leido žemesnėse klasėse tikybos pagrindų mokyti tautinių mažumų kalbomis, tačiau vietinė administracija, apskričių mokyklų tarėjai, neretai ir parapijų vadovai savivaliaivo. Dėl lietuvių kalbos minimalių teisių pažeidimo iš Mažosios Lietuvos lietuviškųjų vietovių į Berlyną dažnai buvo siunčiami skundai, juos taip pat veždavo aktyvieji tautinio sąjūdžio veikėjai, tokie kaip Mikelis Kaitinis ir Jurgis Strėkys. Prūsijos landtago deputatas dr. Vilius Gaigalaitis šį klausimą asmeniškai kulto ministrui kėlė 1907, 1908 ir 1910 metais¹² Deja, ministro susirūpinimas Nidos *kuršių* ir kitų mokyklų lietuvių vaikams pasinaudoti gimtosios kalbos teise nieko nedavė.

Praėjus trejiems metams, Nidos mokinių tautinė sudėtis nepasikeitusi. Kažkas, bet greičiausiai mokyklos vadovas, pirmasis mokytojas ir valsčiaus viršaitis Henkelis, 1914 m. balandį Kronikoje įrašo: iš viso mokinių yra 181, iš jų 55 proc. namie šneka *kuršiškai* (*nur kurisch*), 30 proc. – *kuršiškai ir vokiškai* (*kurisch und deutsch*), kiti, tai yra 15 proc., – tik vokiškai (vok. p. 88). Apie pasirengimą tenkinti tėvų ne vokiečių poreikį, kad jų vaikai bent tikybos pagrindų būtų mokomi lietuvių kalba ir rengiami Nidos bažnytinės bendruomenės gyvenimui, neužsimenama. Savo rinkinyje turiu lietuvišką Bibliją (1910) su įrašu vokiečių kalba: *Eigentum der Kirche Nidden // Inv. Verz. Nr. 121 (Nidos bažnyčios nuosavybė. Inventoriaus numeris 121)*. Tai kunigo parankinė knyga, naudojama rengiant pamokslus ir kitais atvejais. Ji taip pat yra įrodymas, kad Nidos bendruomenėje lietuviškos pamaldos iki Pirmojo pasaulinio karo vyko ir poreikis mokyti konfirmantus lietuvių kalba buvo. Carinės Rusijos kariuomenei 1915 m. kovą užėmus Klaipėdą, Nidą užplūdo apie pustrečio tūkstančių pabėgėlių. Kronikoje įrašoma, kad vokiečių kalbos nemokančios moterys apsistojo pas *lietuviškai* kalbančius žvejus ir liko tol, kol galės grįžti (p. 147). Toliau Kronikos lapai iki pat 1918 m. rudens žymos užpildomi žiniomis apie be perstojo besikeičiančius mokytojus

vien vokiškomis pavardėmis, labai pasunkėjusias materialines sąlygas, netektis (tarp žuvusiųjų – ir mokytojas Miniotas).

Atkreiptinas dėmesys, kad nemaža Kronikoje nurodytų vietos gyventojų pavardžių, jos rašėjų vadinamų *kuršiškomis*, kartojosi anapus marių – Drevernos–Ventės Rago ruože. Jas užfiksavau nurašydamas kapų paminklų epitafijas. Pavyzdžiui, šeima, turėjusi populiarią nidiškių Gulbių pavardę, ilsisi Ventės Rago kapinėse, o paminkliniame ketaus kryžiuje išlieta lietuviška epitafija su būdingiausiomis lietuvių antroponimų formomis:

Czonai ilfis // Dieweje: //

Regina Gulbene

iš Mines.

gim. 2. Aug. 1813,

mir. 8. Novbr. 1865.

Adam Gulbis

iš Mines.

gim. 8. April 1808,

mir. 6. Meiji 1860.

(nurašyta 2011 08 07)

Žemyninėje pusėje buvo paplitusi labai dažna Nidos žvejų Sakūčių (vok. *Sakuth*) pavardė. Ją turėjo net Sakūčių (vok. *Pokalnen-Sakuten*) ir Sakūtelių (vok. *Sakutten-Peter*) kaimų pavadinimai. Neabejotina, kad Kuršių mariomis vyko abipusė migracija, o komunikavimo kalbos buvo tiek lietuvių, tiek vokiečių, kai kada ir latvių: 1977 metais iš neturtingo Drevernos žvejo ir valčių statytojo Jono Gižo sodybos paskutinės savininkės, dukters Evės Gižaitės dovanų gavau dvi ar tris religines knygas latvių kalba.

Antantės valstybių sprendimu nuo Vokietijos atskyrus Klaipėdos kraštą, lietuvių kalba tapo oficialiąja kalba (kartu su vokiečių). Kaip ją pasitiko mokykla, nežinoma, nes Kronikos lapai su 1919–1923 pradžios įvykių ir komentarų sąrašu išpjauti, bet pažymėta, kad 1923 m. gegužės 1 d. antrojo mokytojo vietą užėmė Heinrichas Fuchsas, matyt, artimoje aplinkoje vadinamas populiareniu vardu *Henry*, kuriuo Kronikoje ir pats pasirašinėjo. Kronika patvirtina, kad po tokių politinių permainų lietuvių kalbos statuso ignoruoti nebebuvo galima. Klaipėdos krašto pirmosios

12 BRUOŽIS, Ansas. *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*. Suredagavo Vincas Vileišis. Kaunas: Didžiosios ir Mažosios Lietuvos

kultūr[inio] bendradarbiavimo sąjungos Finansų ministerijos tarnautojų skyriaus leidinys, 1935, p. 66–67.

lietuviškosios Direktorijos nurodymu kelių rodyklės ir gyvenviečių ženklai privalomai rašomi abiem jau oficialiosiomis – lietuvių ir vokiečių – kalbomis. Kronikoje tai pažymėta be jokių komentarų (p. 161). Dar svarbus įvykis yra tai, kad Direktorijos potvarkiu vyriausiasis mokytojas Adolfas Henkelis pradeda vesti lietuvių kalbos kursų, o juos lanko dauguma Nidos tarnautojų (p. 162). Po kelių savaičių kursai nutrūko: vedėjas išvyko, pamainos tarp mokytojų neatsirado arba jos neieškota.

1924 m. spalio 1 d. Fuchsas paskiriamas vyriausiuoju mokytoju ir perima Kronikos pildymą. Jam tenka užfiksuoti pirmąjį reikšmingą naujosios valdžios sprendimą dėl lietuvių kalbos pamokų stiprinimo mokyklose. Direktorijos 1924 m. spalio 29 d. potvarkiu nuo lapkričio pradedamos rengti krašto mokytojų metodinės išvažiuojamosios konferencijos, kurios vyksta parodomųjų pamokų būdu. Jose daugiau dėmesio skiriama lietuvių kalbos pratyboms: kalbai ir rašymui, eilėraščių ir liaudies dainų mokymui. Užsiėmimuose atsižvelgiama į mokinių tautinę sudėtį: paisoma daugumos ir mažumos galimybių. Kaip buvo nurodyta, mokytojams konferencijos turėjo būti rengiamos parapijų mokyklose paeiliui, todėl neringiškiai pakaitomis rinkosi Nidoje, Preiloje, Pervalkoje ir Juodkrantėje, kelionės buvo apmokamos. Klaipėdos apskrities mokyklų veiklos kontrolė 1925 m. gerinama tarėju paskyrus gimnazijos mokytoją klaipėdiškį Martyną Krukų, decernentu (taip buvo vadinamas Direktorijos religijos reikalų referentas) – reformatų tikybos profesorių dr. Joną Yčą (p. 173). Dar vienas autochtonų kalbos faktas užfiksuotas 1928 metais. Dedant Kuršių nerijos muziejaus kertinį akmenį, gausių renginio dalyvių akivaizdoje Fuchso vadovaujamas *kuršių* tautiniais kostiumais apsirengusių mergaičių choras padainavo *kuršių dainą* (*ein kurisches Lied*; vok. p. 206, liet. p. 197). Sunku patikėti, kad mergaitės būtų dainavusios latvių kalba. Vėliau teismo procese gindamasis nuo kaltinimų dėl išvyravusios lietuviams priešiškos atmosferos ir tautinio nepakantumo nuotaikų jo vadovaujamoje Nidos mokykloje, jau nemanipuliuodamas Kronikos leksika atskleidė: vaikus mokė *lietuviškų dainų* (vok. p. 265, liet. p. 251).

Po 1928 m. Kronikos žinios apie lietuvių kalbos būklę nerijos mokyklose nutrūksta, kaip žinoma, ji dėl išaugusio vokiškosios opozicijos pasipriešinimo Klaipėdos krašto švietimo sistemoje prastėjo. Į Nidos mokyklą vis dar neįleidžiama lietuvių kalba. Kronikoje įrašyta 1933 m. įvykusios mokyklos šventės tėvams programa (p. 224). Joje nenurodyta nė vieno moksleivių atliekamo kūrinio lietuvių kalba. Lietuviškajai valdžiai pabandžius neutralizuoti destruktivias, nacistinės Vokietijos ypač skatinamas nelegalias ir legalias įtakos jėgas 1932–1935 m., buvo vėl atsiųžta į pašlijusią mokyklų būklę. Vienas iš tokių bandymų taisyti padėtį užfiksuotas Kronikos 1934 m. puslapiuose (p. 238). Direktorijos potvarkiu nuo spalio 1 d. Nidos mokykloje nuo trečiųjų mokslo metų turi būti dėstomas lietuvių kalbos da-

lykas (bet į kitas pamokas ji neįleidžiama!). Direktorija bandė eiti toliau. Sukaupus duomenis apie visų krašto mokyklų mokinius, pagal jų pavardes mokyklos skubotai suskirstomos į lietuviškas ir vokiškas. Nidos mokykla priskiriama prie lietuviškųjų, bet, kaip užfiksuota Kronikoje, bendruomenė tam paprieštaravo ir potvarkis ignoruotas iki Fuchso vadovavimo Nidos mokyklai pabaigos – 1936 metų. Tačiau prasta lietuvių kalbos būklė kėlė rūpestį parapijos tikintiesiems. Preilos žvejys Fritzas Rademacheris mėgino surinkti Nidos gyventojų parašus po reikalavimu lietuviškai mokytis konfirmantus, bet pralaimėjo (p. 238). Kai Nidoje 1934-ųjų rugpjūtį, vadovaujant Fuchsui, buvo rengiama nerijos mokyklų sporto šventė, Direktorija ir mokyklų referentas Eduardas Simaitis pareikalavo, kad jos viešojo bendravimo kalba būtų lietuvių kalba. Žinių, kas ir kaip Nidoje priėmė neigiamą sprendimą, Kronikoje nėra, bet juo remdamasis Fuchsas šventę apskritai atšaukė (p. 238). Tuo pačiu pretekstu jis atšaukė ir Kalėdų šventę. Vėliau, Direktorijai neatlyžtant ir jau Nidoje nebesant Fuchso, į 1937 metų Kalėdų šventės programą buvo įtraukti trys eiliuoti lietuviški kūrinėliai (p. 249), bet tai buvo paskutinis toks kartas. Hitlerinei Vokietijos kariuomenei dar neižengus į Klaipėdos kraštą, kitas Kalėdas nerijoje pasitiko viešpataujant juodomis uniformomis apsitempusiems Tvarkos tarnybos ir Vokietijos pavyzdžio smogikų (SA) daliniams.

Kronikos autorių liudijimu, tarptautinės politikos ir vietinių politikų spaudimas Nidos mokinius, mokytojus ir gyventojus veikė nevienodai. Vokietijos pralaimėjimas Pirmajame pasauliniame kare ir kaizerio sosto nuvertimas 1918 m. lapkritį kai kuriems nidiškiams, bet tikrai ne visiems, prilygo katastrofai. Pirmasis mokytojas Johannas Magnusas Kronikoje įrašė, kad ši netektis *pažymėta mūsų Tėvynės žlugimu* (p. 154). Kita pusė, dauguma gyventojų, sprendė užgriuvusias socialines problemas ir rinkimuose į naują vokiečių valstybę kursiantį Nacionalinį susirinkimą tais pačiais 1918-aisiais balsavo už socialdemokratų, tikėdamiesi sulaukti daugiau supratimo ir paramos. Du išpjauti Kronikos lapai neabejotinai būtų pateikę daugiau 1919–1923 metų politinių įvykių atgarsių ir jų vertinimų. Greičiausiai žirklių ėmėsi Magnuso įpėdinis, nustatęs, kad neseno laiko nidičių sprendimai ir poelgiai galėtų kliudyti atkuriant senąją tvarką ir pasitikėjimą vedliais, galbūt jam buvo gėda dėl 1919–1923 m. pirmtakų įrašų dvasios ir turinio. Tikrosios permainų priežastys ir naujovės nidičiams buvo žinomos. Kronikoje kalbama apie lietuviškiausios Mažosios Lietuvos dalies – Klaipėdos krašto atskyrimą pagal karo laimėtojų – Antantės šalių vadovų pasirašytą Versalio taikos sutartį (p. 166), Fuchsas savo ranka įrašė naujas valstybines atminimo, kartu ir mokyklai privalomas šventines dienas: sausio 15-ąją – Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos, vasario 16-ąją – Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo (p. 170). Bet naujieji laikai ramybės nedavė. Kronikoje akcentuojama neslūgstanti politinė įtampa ir

suirutė, kiršinimo atmosfera (p. 172, 190). Fuchsui reikėjo rinktis, ir jis nesvyravo. Aiškiai ne be mokyklos vadovo žinios jos patalpose Klaipėdos krašto kultūros sąjunga (*Memelländischer Kulturbund*) 1929 m. įrengė radijo imtuvą (p. 204). Kaip rašoma Kronikos vertėjos į lietuvių kalbą V. Gerulaitienės komentare, šios organizacijos tikslai dvejopi: vadovauti Klaipėdos krašto kultūrinių organizacijų veiklai ir išlaikyti vokiškąją kultūrą, tačiau stiprinti Vokietijos įtaką ir rengti sąlygas Klaipėdos krašto prijungimui prie Vokietijos. Ji nuolat varė lietuviams priešišką propagandą, leido tokios orientacijos laikraštį „Das Memelland“ ir slapta jį platino, buvo aktyvus vokiečių politinių partijų įtakos įrankis. Nesunku suprasti, koku tikslu Nidos mokykloje buvo pastatytas minėtosios sąjungos radijo aparatas ir kokį poveikį mokiniais, jų tėvams ir mokytojams darė iš Vokietijos transliuojamos laidos. Tad visai neatsitiktinai 1930 metų rinkimuose į Klaipėdos krašto seimelį iš teisę balsuoti turinčių 400 nidiškių 310 balsus atidavė už vokiečių partijų, 9 – už lietuvių partijų kandidatus, tačiau 90 į rinkimus nėjo (p. 209). Neabejotinai daugeliui jų poveikį darė rinkimų metu platinamos lietuvių politikų šalininkams grasinančios proklamacijos su kaukolės piešiniu ir užrašu: *Mirtis rėmėjams* (vok. p. 230, 231, liet. p. 220, 221). Iš pradžių dviprasmišką, bet veikiai atvirai opozicinę atmosferą kurstė Kronikos autorių parankinis laikraštis „Memeler Dampfboot“. Rankraštyje iš viso yra įklijuotos jo straipsnių 38 iškarpos arba ranka padaryti nuorašai (p. 287–288). Šį laikraštį leidusi tokio paties pavadinimo leidykla buvo finansuojama iš Berlyno specialiai vokiečių spaudai užsienyje remti įkurtos Konkordijos bendrovės. Ji buvo nacių režimo propagandos įrankis. Jei spręstume pagal tai, kad Kronikoje nėra nė vienos lietuviško laikraščio, net oficiozinio „Lietuvos Keleivio“, iškarpos arba teksto citatos, galėtume daryti vienareikšmę išvadą: autoriai lietuvišką spaudą ignoravo arba lietuvių kalbos nemokėjo ir net nesistengė pramokti.

Politinė padėtis visose krašto gyvenimo srityse labai komplikavosi Vokietijoje į valdžią atėjus naciams. Vietinės vokiečių partijos sparčiai transformavosi ir integravosi į Vokietijos nacionalsocialistinę darbininkų partiją (NSDAP), kuriojamos Vokietijos konsulato Klaipėdoje su aukštais Rytų Prūsijos ir Reicho politiniais vadovais derino veiksmus dėl galutinio tikslo – Klaipėdos krašto aneksijos. Gaudama įtikinamos informacijos, Lietuvos vyriausybė ėmėsi prieš valstybę nukreiptos veiklos slopinimo veiksmų. Į juos buvo įtraukti valstybės saugumo tarnybos pareigūnai, politiniais ir administraciniais būdais problemas sprendė neilgai išsilaikančios lietuviškosios Endriaus Borcherto, Erdmono Simonaičio, Martyno Reizgio, Eduardo Simaičio, Jurgio Bruvelaičio vadovaujamos direktorijos ir Respublikos vyriausybės ministro teisėmis skiriami gubernatoriai. Taikytos priemonės šiek tiek atspindi ir Nidos kronikoje. Direktorijos potvarkiais uždraudus mokyklų renginius, kuriuose nevertojama lietuvių kalba, Nidos mokykloje konfliktas spręstas įsikišus

policijai ir karo komendantui (p. 226), Reicho piliečiams nebuvo pratęsimas gyvenimo ir darbo leidimas, dėl to turėjo išvykti nenurodytos pavardės mokyklos tarnautoja (p. 226) ir kunigas Johannes Kypke'ė (p. 226, 238, 239), dėl prieš valstybę nukreiptos užsieninės literatūros kaupimo tikrinamos mokyklų bibliotekos ir kratomi nelojalumu ir įstatymų peržengimu įtariamai mokytojai. Šiuo pretekstu saugumo pareigūnai beldėsi ir į Nidos mokytojų duris (p. 232, 242). Valdžios pasakomis ir galia stiprinamas Nidos lietuviškasis elementas. Jis Kronikos autorių buvo iš karto pastebėtas, užfiksuotas ir net pusiau atvirai aprašytas, kokiais būdais buvo neutralizuotas (Jurgio Dargio ir Gerdos Svaraitės atvejai). Kauno sklandytojai, mesdami iššūkių vokiečių sklandytojams už Lietuvos ir Vokietijos sienos kitoje nerijos pusėje, 1933 metais Nidoje pasistatė angarą ir pradėjo kultivuoti sklandymo sportą (p. 225), 1937 m. įkuriami *lietuviška žvejų draugija* (vok. p. 259, liet. p. 245), kurios tikrasis pavadinimas buvo Klaipėdos krašto žvejų draugijos Nidos skyrius. Jos nariams, kurių dauguma neturi savo laivų, esą dalijami maisto produktai. Kadangi draugija buvo lietuviškos orientacijos ir jai vadovavo klaipėdiškis lietuvių veikėjas Jonas Dvilas iš Svencelės, matyt, tokia pastaba norima pabrėžti, kad nidiškiai viliojami dovanomis.

Nepaisant pastangų, nuo 1937 m. Klaipėdos krašto politinė padėtis ir viešoji tvarka pradėjo dar sparčiau šlyti, nuo 1938 m. rudens tapo nebekontroliuojama. Tvarkos tarnybos žaliūnai ėmė terorizuoti lietuvių jaunimą. Vienas iš tokių atvejų aprašytas „Santaros“ laikraštyje: skirstantis po 1939 m. sausio 8 d. įvykusio Kintų santariečių susirinkimo, trijų vaikinių grupę pakeliui užpuolė ir sumušė vietiniai Tvarkos tarnybos smogikai¹³.

Nidos mokyklos materialinis ir pedagogų kolektyvo vidaus gyvenimas rutuliososi etapais. Laikotarpiui iki Pirmojo pasaulinio karo būdingi materialinių pagrindų kūrimo ir aprūpinimo pedagogais uždaviniai bei veikla. Kronikoje apie tai gana dažnai rašyta retrospektyviai, nors dėl archyvinių duomenų stygiaus ne visada tiksliai. Anot jos, mokykla Prūsijos valdžios įsaku įkurta 1743 m., jai 1745 m. įrengiamas pastatas, bet veikiai, kaip spėjama, jis sudega ar sugriūva, patalpos samdomos iš žvejų ir taip tęsėsi iki 1925 m. rudens, kai Klaipėdos krašto biudžeto lėšomis geroje vietoje pastatoma profesionaliai suprojektuota mūrinė trijų klasių mokykla. Jos pabaigtuvių nuotrauka yra Kronikos 174 puslapyje. Atidarymo šventėje lapkričio 15 d. dalyvavo Klaipėdos krašto Direktorijos pirmininkas E. Borchertas, statybų valdybos pareigūnai ir beveik visa Nidos bendruomenė.

Atmetus neišvengiamai iki Pirmojo pasaulinio karo vyravusią bismarkinės epochos muštruoto jaunuolio ir paklusnaus Prūsijos piliečio ugdymo ideologiją ir

13 Ar taip turi elgtis „Ordnungsdienstas“. *Santara*. Tautinės jaunuomenės savaitraštis. „Lietuvos

Keleivio“ priedas, 1938, saus. 13, nr. 2 (144), p. [1–2].

tarpuokariu iš užsienio nepaliaujamai kurstomą siekį į politikos katilą įmesti visą Klaipėdos krašto švietimo tinklą, Nidos mokykla vertintina dėl kokybiško realinio rengimo ir mokymo bazės. Nors ir ne iš karto, ji nuosekliai buvo aprūpinama liaudies mokykloms būdingomis mokymo priemonėmis, sporto inventoriumi, įrengiama sporto aikštė, komplektuojama biblioteka. Neabejotinai pirmosios nerijos mokyklų lietuviškos knygos buvo minėtosios Biblijos knygos (iš jų skaitytos ir komentuotos Evangelijos), katekizmai ir giesmynai. Sprendžiant iš Nidos mokyklos 1854 m. pamokų tvarkaraščio, vaikai skaitė iš elementorius, katekizmo, bibliinių istorijų, Evangelijos knygų (p. 110). Tuo metu mokymui naudotus leidinius privėlėjo parūpinti tėvai.

Pirmosios žinios apie mokyklos biblioteką ir pats žodis *biblioteka* užfiksuotas vėlai – 1924 m. (p. 164). Tais metais ji buvo iš naujo įrengta, nes prieškario laikų biblioteka, kaip rašoma Kronikoje, pražuvo: knygos buvo suskaitytos arba dingo. Visose mokyklose bibliotekos būdavo dviejų skyrių: mokinių ir mokytojų. Tie skyriai kartais vadinami ir savarankiškoms bibliotekomis. Pirmieji 1924 metų pirkiniai buvo keli sienų puošybai skirti vokiški istorinių siužetų paveikslai ir žemėlapiai. Po metų mokinių bibliotekoje jau buvo 253 knygos, jai nuperkama daugiau minėto pobūdžio paveikslų, naujos laidos adaptuota Ferdinando Hirto leidyklos vokiškų skaitinių chrestomatija Rytų Prūsijai *Lesebuch für Ostpreußen*, kurioje, atsižvelgus į pasikeitusias politines realijas, buvo šiek tiek pataisytas turinys (pašalinti kaizerio kultui skirti tekstai) ir pavadinimas (*Vokiška skaitinių knyga Klaipėdos krašto mokykloms*). Direktorijos įpareigojimu 1926 metais daugiau pirкта lietuviškų knygų mokytojų bibliotekai, todėl Kronikoje nusiskūsta, kad liko nuskriausta mokinių biblioteka (p. 181). Užtat pirmajai klasei įsigytas stereoskopas. Tačiau kitais metais vėl perkami užsienio šalių ir Rytų Prūsijos žemėlapiai, bet atsisakoma Direktorijos nurodyto Klaipėdos krašto žemėlapis kaip, esą, netinkamo pamokoms (p. 190). Išplėsta biblioteka atveriamą ir gyventojų bendruomenei, rengiami skaitymo vakarai, mokykloje repetuoja choras. Renginių turinys persmelktas vokiečių liaudies tradicijų ir literatūros motyvų. Lietuvių ir latvių autochtonų dvasinis paveldas, jei spręstume pagal Kronikos turinį, ignoruojamas, atrodo, kad tautodailės materialiajam paveldui šiek tiek dėmesio skyrė Tautinių kostiumų draugija. Biblioteka sparčiai augo: joje 1928 m. jau buvo 435, 1932 m. – 605 nenurodyto turinio ir kalbų knygos, koridorius papuoštas dovanų gautu paveikslu „Didžiojo kurfiursto karo žygis per Kuršių marias“, kiekviena klasė – litografijomis su briedžiais (p. 201, 222). Lietuviškieji dalykai paminėti vos du: nauji dvikalbiai skaičiavimo sąsiuviniai ir Lietuvos žemėlapis.

Mokinių realinio ir humanitarinio pažinimo galimybes didino moksleivių išvykos. Kronikoje jos fiksuojamos, kai kada atskleidžiamas ir jų tikslas. Išvykos

dažniausiai buvo rengiamos prieš vasaros atostogas arba jų pradžioje, bet tik po Klaipėdos kraštą ir į Rytų Prūsiją anapus Nemuno. 1924 m. vykta į Klaipėdą (p. 170), 1926 m. – į Klaipėdą ir į aplinkines vietas (p. 179), 1927 m. – į Klaipėdą ir Juodkrantę (p. 185), 1936 m. tris dienas keliauta po Šilutės ir Pagėgių apskritis (p. 243). Kronikos tvirtinimu, buvo lankomi miestų visuomeniniai pastatai ir fabrikai, mokyklos, bažnyčios, apžiūros parodos, susipažinta su Šereitlaukio dvaru, stebėtos išskirtinės gamtos vietos (Tyrų pelkė, Rambynas). Suprantama, kad Nidos moksleiviams įspūdį palikdavo ne keliavimas vandenimis, bet autobusu. Rytų Prūsijoje 1929 m. ir 1931 m. dukart lankytas Karaliaučius ir Sembos pajūris (p. 203, 215), 1937 m. įvyko trijų dienų žygis pėsčiomis per Pilkopę į Rasytę (p. 248). Ši išvyka buvo turininga: sustota Pilkopės dviklasėje mokykloje, apžiūrėta Rasytės paukščių stebėjimo stotis, Kuncai, Vokietijos lakūnų ir sklandytojų mokykla. Rasytėje vaišintasi pas ekskursantams pažįstamą kunigą Kypke'ę, kuris kaip užsienio pilietis buvo neseniai priverstinai palikęs Nidos bažnyčią ir parapiją. Teigiamai vertindami mokytojų pastangas didinti moksleivių mobilumą ir plėsti akiratį, negalime nepastebėti ir mažai slepiamo politinio tikslo: ribotasi uždara geografine ir istorine erdve. Iš Kronikos turinio galima spręsti, kad Nidos mokyklos vadovai savo auklėtinius tikslingai izoliavo nuo Lietuvos valstybės, kurios piliečiai buvo, nors pagal pareigas privalėjo jiems suteikti tos valstybės pažinimo galimybę. Jei tikėtume Kronika, moksleiviai neturėjo jokių kontaktų su čionykščių valstybinių institucijų darbuotojais ir net nesilankė iš Pažaislio į Nidą perkeltaje sklandymo mokykloje. Priešingai, Klaipėdos krašto žemyninės dalies liaudies mokyklų moksleiviai gana dažnai lankė Kauną ir kitus miestus, susipažino su muziejais, gamtos paminklais, mokyklomis, buvo globojami ir vaišinami. Apie pažintinių išvykų sėkmę liudija klaipėdiškių mokinių padėkos laiškas vieno iš entuziausių jų organizatorių Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo karininko, vaikų vadinamo Prieteliumi, majoro Petro Jakšto asmeniniame palikime. Vieną jų šiam teiginiui patvirtinti priminsiu¹⁴:

*Šniaukštai, 1933 m. 8. 28 d.
Klaipėdos apskr.*

Mielas Prieteliau!

Mes, Šniaukštų mokyklos mokiniai, pranešame Jums, kad mums Kaunas puikiausiai patiko. Kartu dėkojame už vaišes ir puikią nakvynę. Širdingai dėkojame taip pat ir už fotografijas. Šią mūsų Kelionę, kuri tiek gražių įspūdžių paliko, neužmiršime niekad.

14 Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, laiško signatūra: F 235–110, lapas 99.

Tikimės, kad ir mus mūsų Prieteliau neužmirši ir atvyksi į svečius. Mes stengsimės irgi Tave gerai pavaišinti Šniaukštuose, mūsų gimtinės kaime. Jei kuo nors įsipykome prašome dovanoti!

Jūsų „prieteliai-kalakutai“

Parašai: Mikas Glazė, Madlynė Purvins, Hédvig Laurus, Vilius Laurus,
Elsė Rassau, Anna Klavs, Ruth Knoch, Grėte Purvins, Vilius Karalius.

Bandydama suvaldyti situaciją ir neprarasti įtakos Klaipėdos krašto gyventojams bei švietimui, Lietuvos valdžia nuo 1937 m. kūrė biudžeto lėšomis išlaikomą lietuviškų mokyklų tinklą. Jam privačios nuosavybės teise vadovavo Klaipėdos krašto mokyklų draugija. Nidoje pirmasis žingsnis lietuviško švietimo link buvo vaikų darželio įkūrimas 1936 m. (p. 253). Į jį vietinės valdžios sureaguota neigiamai ir 1938 m. spalio 31 d. atidarytas vokiškas vaikų darželis. Kronikoje parašyta, kad taip kovojama prieš lietuvių pastangas savo pusėn patraukti čionykštį jaunimą, tačiau jiems tai, žinoma, niekada nepavyks (p. 254). Kadangi kaime neatsirado norinčių įkurti arba priimti šį darželį, jam patalpas skyrė Nidos mokykla. Darželiui vadovavo mokytoja Anni Schossau. Privati lietuviška pradžios mokykla buvo įsteigta 1937 m., pamokos prasidėjo vasario 17-ąją (p. 246). Tai, kad lietuviška mokykla buvo įkurta vos įsteigus Mokyklų draugiją, rodo, kokia prasta padėtis buvo Nidoje, ir visiškai prarastą kontrolę bei įtaką jai. Lietuviškoji mokykla patalpas gavo tarnautojų namuose, laikinai vadovavo *lietuvi* mokytoja, kurią veikiai pakeitė *klaipėdiškis* Siegfriedas Uckermarkas, išsilavinimą įgijęs Tauragės mokytojų seminarijoje. Iš nidiškės liaudies mokyklos į privačią lietuvišką mokyklą iš karto perėjo penki, vėliau – dar vienuolika mokinių (p. 252). Deja, po SA surengto nacistinio mitingo 1938 m. lapkričio penktosios naktį ir nujaučiant smurtą dalis vaikų į liaudies mokyklą grįžo. Šis atvejis Kronikoje palydėtas tokia replika: *Tėvai tikriausiai susivokė, iš kur pučia vėjas* (p. 254).

Nedidelės gyvenvietės istorijoje beveik visada svarbus vaidmuo tenka talentingam ir didelės erudicijos mokytojui. Kronikos siužetai ir faktai įtikinamai patvirtina, kad Nidos, parapinio kaimo, laikais dvasinio gyvenimo ir raštingumo židinytė tenkinosi bažnyčios teikiamomis galimybėmis ir stogu, tačiau nuo dvidešimtojo amžiaus pradžios centro ir vedlio vaidmenį perėmė pasaulietinio ugdymo centras – mokykla. Pokytį visų pirma lėmė centralizuotas švietimo įstaigų valdymas ir aukštos kvalifikacijos pedagogų kolektyvas, vykdęs daugiau nei vaikų ir jaunimo mokytojo vaidmenį. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Nidos mokytojo istorija pasiekė dviejų šimtų metų žymą ir sukaupė visų praėjusių epochų patirties bagažą.

Kuriant pirmąsias mokyklas, Kuršių nerijoje mokytojų stigo. Kur buvo bažnyčia (Karvaičiuose), mokytojo pareigas ėjo kunigo padėjėjas – precentorius, kur jos

nebuvo – amatininkai. XVIII amžiaus pabaigoje Nagliuose mokytojavo kurpius, Nidoje – siuvėjas (p. 106, 107). Nuo 1847 m. Nidai skiriamas nuolatinis kunigas, kuris ir mokytojavo, nes prie skurdaus atlyginimo galėjo prisidurti ir precentoriaus-mokytojo pajamas. Apie XIX a. vidurį darbui skirta ir profesinį išsilavinimą turinčių mokytojų, tačiau jie dėl mažo atlyginimo neužsibūdavo, nuo 1861 m. vėl mokytojavo kunigai, o nuo 1878 m., padidėjus mokinių skaičiui, jau skiriami nuolatiniai antrieji mokytojai, tačiau pirmojo pareigas vis tiek eina čionykštis kunigas. Vėliau atsirado ir trečiojo mokytojo etatas, kartais skiriant papildomą atlyginimą įdarbinami pagalbiniai mokytojai, dažniausiai mokytojų arba mokyklos tarybos narių žmonos. Jos vesdavo rankdarbių ir kultūrinio lavinimo užsiėmimus. Tvirtinami pareigoms mokytojai buvo vertinami pagal bandomojo laikotarpio rezultatus moraliniu, bažnytiniu ir net politiniu požiūriu, rengiama rašytinė išvada (p. 122). Mokyklos tarybą sudarė trys–penki labiau išsilavinę, dažnai aukštesnes pareigas turintys asmenys, pirmininku buvo skiriamas parapijos bendruomenės pirmininkas. Narių veikla truko nustatytą kadenciją. Nuo 1900 m. tarybai vadovavo žvejys Jonas Sakūtis (Sakuth), po Pirmojo pasaulinio karo pirmininko pareigas dažniausiai tekdavo angažuotam valdžios atstovui vokiečiui. Nacizmo kilimo metu ypač pasižymėjo Fritz Roespelis: jis buvo ne tik Nidos parapijos ir nerijos mokyklų sąjungos pirmininkas, bet ir SA Nidos padalinio vadas (p. 242, 254, 257). Į jo dėl krašto įjungimo į Reichą ir padėkos Hitleriui 1938 m. lapkričio 5 d. surengtą mitingą, Kronikos įrašo autoriaus pavadintą fanatišku, privalėjo žygiuoti ir mokiniai (p. 254).

Kronika nuo pirmų iki paskutinių lapų išmarginta mokytojų, įskaitant kunigus-mokytojus, precentorius-mokytojus, pagalbinius mokytojus – vyrų ir moterų – pavardžių. Aš nebandžiau tiksliai suskaičiuoti, tačiau jų greičiausiai rastume apie trisdešimt, o gal ir daugiau. Tokių didelį skaičių lėmė švietimo vadovybės skiriamų mokytojų trumpa darbo trukmė. Kaitos tempą diktavo prastos socialinio gyvenimo ir gamtinės atskirties sąlygos. Įtakos turėjo ir mišri kalbinė aplinka. Pareigas ilgiau eidavo kunigai-mokytojai, vėliau, nuo XX amžiaus pradžios, geriau aprūpinami mokyklos vedėjai – pirmieji mokytojai.

Mokytojų socialinei laikysenai ir matomumui įtakos turėjo po Pirmojo pasaulinio karo suaktyvėjusi gyventojų kultūrinė, visuomeninė ir ūkinė veikla. Nidoje įsikūrė ir veikė Sporto (p. 213), Moterų (p. 216), Merginų (p. 216, 221), Vaikinų (p. 213), Savanorių gaisrininkų (p. 220), ekonominio pobūdžio nerijos Žvejybos (kartais vadinama Žvejų sąjunga, p. 194, 199), Nidos laivybos (transporto, p. 213) draugijos, Klaipėdos krašto žvejų draugijos skyrius (p. 245). Aktyviai etnografinio paveldo išsaugojimo ir populiarinimo srityje veikė Tautinių kostiumų draugija (p. 218), nuo mokinių atnešamų radinių pradžią gavęs ir mokytojų papildomas Nidos etnografijos muziejus (p. 225, 255). Kronikoje užfiksuotas numatomos

įrengti ekspozicijos planas (p. 190), tačiau nei joje, nei kur kitur nesu radęs informacijos, kaip ir kokiame kontekste artefaktai buvo pateikiami. Ar muziejaus atidarymo dieną 1933 metais steigėjas Fuchsas buvo laisvas nuo politinio spaudimo, kilusio iš nacių šalininkų ir jų ideologijos nepalijaujamo brovimosi į nerijos kaimų namus? Vietiniai nidiškiai gyventojai muziejaus poreikį ir atsiradimą siejo su užsienio lankytojais, nors toks požiūris, aišku, būtų pernelyg supaprastintas. Iš Vokietijos atvykstantys vasarotojai teikė gyvybingumo Nidos socialiniam gyvenimui ir paskatų mokytojų kultūrinėms bei ideologinėms orientacijoms. Kronikoje yra nemaža žinių apie vasaromis Nidą lankančius teatralus, operos dainininkus, dailininkus, rašytojus, būriais atvykstančius Vokietijos universitetų studentus. Jos vaizdingoje vietoje poilsinius namus pasistatė Nobelio premijos laureatas rašytojas Thomas Manas ir Karaliaučiaus leidėjas Paulius Isenfelsas. Tačiau nuolat gausėjo ir tokių lankytojų, kurių skleidžiama politinė agitacija ir platinama literatūra rengė gyventojus, taip pat ir mokytojus, greitoms bei radikalioms viso krašto politinėms permainoms. Nacionalsocialistinės propagandos ir paties Hitlerio kalbų persmelktų leidinių buvo ir Fuchso asmeninėje bibliotekoje (p. 232–233).

Kronikos įrašai – pavardės, jomis paženklinti įvykiai, nuoseklios ar atsitiktinės veiklos faktai, dalykiniai paminėjimai ar tik užuominos – teikia įvairios vertės duomenų beveik visų mokytojų, didoko skaičiaus su Nida ir Kuršių nerija susijusių asmenų biografijoms. Jų išsamiau neatskleisime, tačiau šiek tiek atidžiau pasigilinsime į Heinricho Fuchso biografiją. Tai padaryti ypač skatina dr. N. Strakauskaitės įvadinis straipsnis „Henry Fuchsas – Nidos mokyklos kronikos autorius“ ir apibendrinanti išvada, kad jam priskiriamas rankraštis yra *puiki galimybė besidomintiems Kuršių nerijos istorija atversti dar vieną labai įdomų šio krašto istorijos klodą* (p. 29).

Heinrichas Georgas Friedrichas Fuchsas gimė 1897 m. mokytojo Otto ir Theresės, mergautine pavarde Ewest, Fuchsu šeimoje. Vaikystė ir mokyklos metai praėjo pietinėje Rytų Prūsijos pusėje, Prūsų Ylavos apskrityje, tolimoje nuo Mažosios Lietuvos etninio regiono. Tėvų buvo rengiamas mokytojo profesijai – po liaudies mokyklos trejus metus lankė preparandiją, lavinančią kandidatus studijoms mokytojų seminarijoje, tačiau kilus karui mobilizuotas, buvo frontininkas, apdovanojamas Geležinio kryžiaus ordinu. Po demobilizacijos 1919 m. baigė paspartintą (karo) pusmetinį kursą Karalienės mokytojų seminarijoje ir paskirtas Priekulės mokyklos mokytoju kandidatu bei bažnyčios vargonininku, kuris pagal pareigas vadovaudavo ir chorui. Jos, matyt, ir suvedė su neseniai mirusio pirmtako, Mažosios Lietuvos lietuvių raštijos ir spaudos darbuotojo, kitados bendradarbiavusio ir su tautinio atgimimo epochos „Ausra“ bei aušrininkais, precentoriaus Viliaus Kučiaus (1861–1919) dukterimi Ana Marija (dokumentuose *Anna Marie Kuczius*). Ji vadovavo privačiai mokyklai Priekulėje. Fuchsas merginą vedė, porą metų padirbėjęs

netolimoje Dreizių mokykloje ir išlaikęs antrąjį mokytojo egzaminą išvyko dirbti į tolimą Žuvininkų apskritį anapus Karaliaučiaus, bet jau 1923 m. sausį sugrįžo į tą pačią Dreizių mokyklą, o balandį buvo paskirtas į Nidą. Daugiau nei metus padirbėjęs kandidatu, 1924 m. tapo pirmuoju mokytoju, kartu ir mokyklos vedėju iki arešto dėl antivalstybinės veiklos 1936 m. Kelių mėnesių sulaikymo bausmė buvo daugiau simbolinė, 1937–1939 m. mokytojavo Klaipėdoje, 1940–1945 m. balandį ėjo mokyklos rektorius pareigas Tilžėje, kare užsitarnavo vermachto kapitano laipsnį, dešimt metų buvo karo belaisvis Rusijoje, grįžęs dirbo Brolių Grimmų mokyklos Getingene mokytoju. Mums mažiau žinomus asmeninius duomenis iš laikotarpio nuo arešto iki karo pabaigos Fuchsas pateikė 1956 m. rašytoje autobiografijoje, kurios pareikalavo Getingeno miesto mokyklų tarėjas. Jos švietimo vadovybei nepakako, nes buvo paragintas pristatyti išsamesnį patikslinimą, kas veikta kiekvienoje darbo vietoje: Dreizuose, Priekulėje, Nidoje ir Klaipėdoje. Abu šie archyviniai dokumentai gauti iš Vokietijos ir skelbiami dr. N. Strakauskaitės straipsnio priedu (p. 30–34). Įsigilinus į juos nesunku suprasti, kad rašyta neatvirai, nutylint, mėtant pėdas [! Tilžė sovietinės kariuomenės buvo apsupta 1944 m. spalį, tačiau Fuchso ten jau seniai nebuvo: greičiausiai jis jau karo pradžioje buvo mobilizuotas ir išsiųstas į frontą. – D. K.], apibendrintai, vengiant sudaryti prielaidas klausimams dėl dalyvavimo nacionalsocialistų politinėje veikloje ar karo tarnybos. Iš anketinių duomenų konteksto galima spėti, kad po Klaipėdos krašto aneksijos Fuchsas ėjo ne tik pedagogines ir mokyklų vadovo pareigas, bet ir dirbo vadovėlių ir mokomosios medžiagos cenzoriumi, liūdnei pagarsėjusioje Klaipėdos krašto lietuviškų mikrotoponimų ir vietovardžių pervardijimo vokiškais komisijoje (p. 34). Tokią užduotį nacių režimo kūrėjai jau buvo atlikę Rytų Prūsijoje: nesibaimindami tarptautinio pasmerkimo ir atsakomybės pakeitė baltiškos kilmės apie 500 vandenvardžių bei 2000 vietovardžių ir juos 1938 metais paskelbė knyga¹⁵. „Geras“ pavyzdys užkrečiantis: tą patį po dešimtmečio padarė Karaliaučiaus kraštą okupavęs sovietinis režimas: naujo krikšto vokiškuosius vietovardžius pakeitė dar naujesniais – rusiškais! Tiesa, Fuchso ir visos komisijos pastangos nuėjo perniek: įsiliepsnojus Antrajam pasauliniam karui, Rytų Prūsijos gauleiterio Ericho Kocho vadovaujamai administracijai iškilo kitokių ir kur kas sudėtingesnių užduočių, o geresnių laikų savo darbams ji, kaip žinoma, jau nesulaukė. Apie Fuchso veiklą nacių valdymo laikotarpiu neabejotinai daugiau pasakytų jo partinė ir karininko asmeninė byla, bet straipsnio autorė jų tikriausiai nerado. Tačiau kai kuriuos

15 *Neues Ortsnamenverzeichnis von Ostpreußen mit den alten und neuen Ortsnamen auf Grund der im Sommer 1938 getroffenen Ortsnamenänderungen.* Nach amtlichen Unterlagen bearbeitet von

Hellmuth Unger und mit den genauen postalischen Ortsbezeichnungen versehen von Oberpostinspektor Hugo Engel. Königsberg: Gräfe und Unzer, [1938]. 161 p.

minėtosios anketos klausimus šiek tiek patikslina mokslininkės skelbiama užuomina apie Fuchso dalyvavimą Lenkijos, Prancūzijos ir Rusijos frontuose, sunkią ligą [greičiausiai sužeidimą. – D. K.] ir tarnybą kariniu požiūriu aukščiausios strateginės reikšmės Karaliaučiaus geležinkelio stoties sargybos karininku [vertinant pagal kapitono laipsnį – sargybos tarnybos vadovu. – D. K.] (p. 29).

Sprendžiant iš Kronikoje užfiksuotos kryptingos ir rezultatyvios veiklos bei liudininkų parodymų teismo proceso metu, Fuchsas buvo profesionalus pedagogas ir prūsiškos drausmės pareigūnas. Savo užduotį suvokė plačiau, nei reikalavo mokytojo ir mokyklos vadovo pareigos. Jis turėjo galbūt iš tėvų paveldėtą visuomenininko gyslelę, domėjosi istorija, gerai suvokė bręstančių politinių įvykių perspektyvą bei artimiausią baigtį, tačiau nebuvo lemta nuspėti jų tolimesnės ateities. Fuchsui būdinga gamtos pajauta, gebėjimas suvokti nerijos aplinkos ir žmogaus dermės unikalumą, jis jį vertino ir dėjo daug pastangų su juo žodžiu ir raštu supažindinti pasaulį. Net ir neturėdamas muziejininko išsilavinimo, Fuchsas sugebėjo savo ir bendruomenės labai rezultatyviai išnaudoti labai savito regiono etnografinį paveldą. Akivaizdžiu to įrodymu galima laikyti nuosekliai vykdytą šio paveldo rinkinio formavimą, nerijos muziejaus kūrimą ir pastato statybą, Tautinio kostiumo draugijos įsteigimą ir vadovavimą jai. Sukauptas žinias populiario: kraštotyros laikraštyje paskelbė gana didelės apimties straipsnius Nidos¹⁶ ir Preilos¹⁷ istorijos tema, kiti darbai liko rankraščiais. Tačiau Lietuva, lietuviais ir lietuviškuoju paveldu Fuchsas nesidomėjo arba sąmoningai nuo to atsiribojo. Minėtieji straipsniai paženklinoti tik kai kurių užuominų apie XIII–XIV amžių lietuvių ir žemaičių karinius reišius per Kuršių neriją į Vokiečių ordino žemes, pabarstyta vėlesnių laikų įvairių lietuviškų asmenvardžių (*Michel Dimšait, Hanß Jackuttis, Kalweit*) ir vietovardžių (*Angiu Kalns, Urbo Kalns, Karwaiten, Purwin, Skrusdin, Rossitten*), nepaaiškinus, kodėl ir kaip jie čia atsirado ir kokiam tautiniam paveldui priskirtini. Neradau ir Nidos pavadinimo etimologijos bandymo. Tačiau autorius turėjo nemaža žinių nerijos dvasinės, socialinės ir politinės istorijos klausimais, buvo įsigilinęs į švietimo raidą, kurios svarbiausius epizodus perkėlė ir į Kroniką. Remdamasis vokiečių mokslininkais, apibūdino ankstyvąją Kuržemės latvių migraciją į neriją. Nors Fuchsas buvo vedęs lietuvę ir 1920–1923 m. mokytojavo visiškai lietuviškose vietovėse, lietuvių kalbos neišmoko arba iš nusistatymo jos nesimokė, todėl šis trūkumas atsispindėjo ne tik publikacijose, bet ir mokyklos darbe. Iš to kylančias pareigines problemas, matyt, galėjo spręsti remdamasis Nidos mokyklos ir bendruomenės taryboje įsivyravusiais vokiškosios stovyklos šalininkais ir neabejotinai turėdamas gerus ryšius su valdžios galiomis anapus nerijos krantų.

Mokyklos kroniką Fuchsas rašė nuo 1924 m. spalio iki 1936 m. kovo. Jam teko ilgiau nei kitam mokytojui fiksuoti Nidos įvykius ir dalyvius. Neabejotina, kad au-

torius kaip metraštininkas buvo gerokai profesionalesnis ir akylesnis, užčiuopė daugiau socialinio gyvenimo temų ir detalių. Vaizdingumu pasižymi pasakojimas apie žvejus ir žvejybą kaip pragyvenimo šaltinį, aprašomi rūstūs išbandymai jūroje ir mariose, šeimų nepritekliai šaktarpių metu, poilsiaujančių dailininkų atneštos naujovės, vietos organizacijų veikla, jų ryšys su mokykla ir įtaka jai. Jautriai žvelgta į gamtą, sentimentaliai reaguota į simboliu tapusios kreivos, skurdžios italinės pušies netektį („Mažoji Italija“, p. 195–196). Tačiau Fuchso vedėjavimo metais parašyta teksto dalis turi vieną esminį trūkumą: jei išbrauktume kelias neįsivengiamai privalomas fiksuoti Lietuvos valstybę ir geografiją signalizuojančias realijas, galima susidaryti įspūdį, kad skaitai kraštotyrinę apybraižą apie kurią nors Vokietijos gilumos miestelį. Galima pridurti daugiau: iš Kronikos turinio lengva susidaryti vaizdą, kad Fuchso vedėjavimo paskutinį penkmetį Nidoje veikė nuolat didėjančios orientacijos į priešišką kaimyninę šalį mokykla, izoliuota nuo Lietuvos valstybės viešojo gyvenimo bei naujovių. Manau, kad tuo metu Fuchsas jau nebuvo *kuršių* pusėje. Jis jais tik dangstėsi ir manipuliavo.

1934 m. gegužės 26 d. Lietuvos valstybės saugumo policija Nidoje kratė Fuchso butą ir mokyklą, 1936 m. kovo 9 d. jį ir mokytoją Paulių Purviną suėmė. Mokytojas Horstas Lakišius buvo areštuotas 1934 m. birželio 12 d., bet nepateikus kaltinimo paleistas. Tai nebuvo išskirtinis atvejis. Tuo metu, kaip rašo istorikė Petronėlė Žostautaitė, Klaipėdos krašto mokyklos tapo politinės kovos arena. Mokymo turiniui įvairiais spaudimo būdais įtaką darė nacistinės Vokietijos švietimo įstaigos ir politinės organizacijos, nemaža mokytojų priklausė su užsieniu susijusiam prieš valstybę veikiančiam pogrindžiui. Mokyklose tendencingai aiškinta lietuvių tautos ir valstybės istorija, konstitucinė santvarka. Pradėjus kratas, mokyklų ir mokytojų bibliotekose rasta ir konfiskuota nemaža nacistinės literatūros. Įvertinęs kritinę situaciją, Klaipėdos krašto gubernatorius pritaikė Tautai ir valstybei saugoti įstatymą, baudžiamojon atsakomybėn patraukė kai kuriuos pareigūnus ir mokytojus, mokyklų patarėjui Richardui Meyerui iškėlė bylą už šnipinėjimą, bet šis sugebėjo pabėgti į Vokietiją¹⁶. Kratos metu Fuchso bute policija konfiskavo 26 daiktus, jų sąrašą pats įtariamasis pateikė Kronikoje (p. 232–233), bet nepaminėjo per kraštotyros pamokas naudoto savo ranka braižyto žemėlapiu, kuriame Klaipėdos kraštas pavaizduotas be Lietuvos valstybės sienų (p. 250–251). 1936 m. lapkričio 18 d. teismas mokyklos vedėjui skyrė aštuonių mėnesių suėmimą. Jis buvo kaltinamas

16 FUCHS, Henry. Die Geschichte des Dorfes Nidden. *Der Grenzgarten*. Heimatkundliche Beiträge aus dem Memelland und den Grenzgebieten. Beilage des „Memeler Dampfboot“, 1928, 26. Mai, Nr. 6, p. [1–2]; 31. Juli, Nr. 7, p. [1–3]; 26. Sept.,

Nr. 9, p. [1–3].

17 FUCHS, Henry. Die Geschichte des Badeortes Preil. Ten pat, 1930, 15. Juni, Nr. 6, p. [1–2].

18 ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas, 1923–1939*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 294–296.

dėl mokykloje tvyrojusios antilietuviškos dvasios, vaikų mokymo mokyklose uždraustų Vokietijos nacistų dainų, klaidingo Lietuvos istorijos aiškinimo, tikrovės neatitinkančio Klaipėdos krašto žemėlapio naudojimo. Apskritis mokyklų inspektoriaus Martyno Lacyčio teisme pasakytais žodžiais, *Fuchsas lietuviškai mokėjęs per menkai, tad ne itin ko galėjęs išmokyti vaikus* (p. 251). Buvo ir daugiau neigiamų liudijimų. Apklausias mokytojas Jurgis Dargys teigė, kad tarp *atėjusių į mokyklą mažesnių vaikų vyravusi lietuviška dvasia, bet tarp vyresnių vaikų jos nebuvo nė ženklo*. Kaip šio reiškinių priežastį jis nurodė mokyklos poveikį. Vėliau Fuchsas pateikė apeliaciją, tačiau kasacinis teismas baismės nepakeitė, tik suėmimą sutrumpino iki pusės metų. Mokyklos vedėjo byla ir teismo eiga Kronikoje buvo aprašyta remiantis Klaipėdos dienraščio „Memeler Dampfboot“ publikacija (p. 250), tad dėl ten paskelbtos informacijos ir interpretacijos objektyvumo lieka abejonių. Jei kas šį atvejį norėtų analizuoti giliau, turėtų remtis tyrėjų surinktais įrodymais ir teismo bylos dokumentais.

Šiuo mano bandymu pateikta Fuchso charakteristika kiek kirsis su kai kuriais dr. N. Strakauskaitės straipsnio „Henry Fuchsas – Nidos mokyklos kronikos autorius“ teiginiais ir išvada. Man jis panašėja į pavyzdinę advokato kalbą, pasakytą Fuchso teismo dieną. Per aukštai įvertinta Fuchso ir jo įpėdinių rašyta Kronikos reikšmė kaip galimybė atverti *labai įdomų šio krašto istorijos klodą* (p. 29). Praversti iš tiesų galima, tačiau atverti galimybių nėra, nes Kronikos rašyme nedalyvavo kita – vietinių gyventojų ir lietuviškojo švietimo interesui atstovavusių pedagogų pusė. Ji buvo sąmoningai pašalinta. Autochtoniškojo – lietuviškojo ir latviškojo – elemento ignoravimas galiojo kaip nerašytas, tačiau visuotinis ir be išlygų vykdomas įstatymas. Fuchsas buvo idėjinis vokiškojo nacionalistinio klimato kūrėjas, paskutiniu metu Klaipėdos krašto dešimtmečiu išsaugęs iki idėjinio nacionalsocializmo adepto. Jo veržlumas ir pozicija daug lėmė, kad lemtingu Klaipėdos krašto laikotarpiu lietuviškoji kultūra ir Lietuvos valstybės vykdomas švietimas prigyti ir išsiskleisti Nidos ir nerijos gyvenime galimybių neturėjo. Nida buvo įkaitas – užsienio galių stimuliuojamos politinės kovos už įtaką visai nerijai ir toliau nuo jos svarbiausias postas. Apie tai Kronikos autoriai atvirauti negalėjo (Kroniką retkarčiais skaitė ir parašu vizavo Direktorijos švietimo pareigūnai), todėl mums palikti skaitytoją akistatoje su tekstu nepasakius, ką jis liudija ir ką slepia, būtų nebaigtas darbas. Kai ką kompensuoja teksto išnašose V. Gerulaitienės pateikti komentarai, tačiau jų nepakanka. Neabejoju, kad prie Kronikos teksto anksčiau ar vėliau padirbės daugiau lietuvių ir vokiečių, labai pageidautina – ir latvių istorikų. Tikėtina sulaukti įvairesnių, nesvarbu kokia kalba ir aspektu, šių knygų analizių. Jų autorių nuomonės tikrai sutaps dėl vieno dalyko, kurį įvardyčiau kaip istorinės perspektyvos matmenį. Kronika turėtų būti vertinama kaip skirtingų reikšmių dokumentas:

tiems, kurie ją rašė, siekė įprasminti save ir savo darbus, o mums liko giluminių interpretacijų reikalaujantis liudijimas, kas buvo ir kaip buvo.

Fuchso biografinis eskizas yra tik pagalbinė priemonė geriau suprasti Kronikos turinį ir jo užtaisą. Tikslinant dr. N. Strakauskaitės straipsnio antraštę reikėtų pridurti, kad ji pernelyg sureikšmina Fuchso kaip autoriaus indėlį. Rankraščio vertėjos ir publikacijos rengėjos V. Gerulaitienės nustatyta, kad Kroniką iš viso rašė aštuoni mokytojai (p. 41–42). Svarstyčiau, ar jos nereikėtų papildyti dar ir Nidos kunigo ir mokytojo pareigas 1876–1894 m. ėjusio Gustavo Echternacho pavarde? Rankraštyje aiškiai pasakyta, kad jis rašė bažnyčios kroniką, o iki 1894 m. rašytoji mokyklos kronika pradingusi (p. 127–129). Vis dėlto Echternacho tekstų fragmentų mokytojai į Nidos mokyklos kroniką įtraukė.

Kronika yra gana geras šaltinis ir Kronikos autorių, ir jos nerašiusių mokytojų psichologiniam, profesiniam ir tautiniam charakteriui pažinti. Joje užfiksuota kai kurių duomenų apie Prūsijos karaliaus ir kaizerio valdymo laikų lietuvių raštijos, tautinio sąjūdžio dalyvius, Lietuvos Respublikos valdymo laikotarpio švietimo, kultūros ir politikos veikėjus klaipėdiškius. Ypač pažymėčiau lietuviško giesmyno rengėją Karvaičių kunigą Gottfriedą Davidą Zudnachovijų, du Nidos kunigus, tilžiškės Lietuvių literatūros draugijos narius: aktyvų lietuvių tautinio sąjūdžio protestantiškojo sparno atstovą, raštijos kūrėją, lietuvių kalbos gramatikos autorių Joną Pipirą ir trijų laidų sulaukusio Prūsijos mokyklų lietuviams skirto tikybos pradmenų vadovėlio *Szwento Rašto Nufidawimai* autorių Christophą Georgą Ernstą Pohlą. Pastarasis greičiausiai pirmasis Klaipėdos laikraštyje pranešė apie 1869 m. balandžio 24 d. Nidą nusiaubusį gaisrą ir organizavo aukų rinkimą¹⁹. Neįveikdamas minėčiau tris mokyklų tarėjus, chorvedį Martyną Lacytį ir du hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklos kalinius: Eduardą Simaitį (žuvo 1942 m. Sachsenhausene) bei kelių lietuviškų vadovėlių autorių, taip pat kalėjusį Sachsenhausene, Miką Šlažą. Nors ir palaužtas ligos, jis apie patirtą siaubą dar spėjo parašyti atsiminimus *Žvėrys žmogaus pavidalu*. – *Bestien in Menschengestalt*, kuriuos knyga lietuvių ir vokiečių kalbomis išleidome 1995 metais²⁰. Šie minėtieji asmenys buvo iškilūs savo krašto ir savo tautos – lietuvių patriotai. Už drąsą pagerbiau mokytoją Jurgį Dargį, kuris sąžiningai vykdė pilietinę pareigą, ir ne jo kaltė, kad teko patirti tiek asmeninį, tiek valstybės pažeminimą. Dar pažymėtina viena

19 POHL, Christoph Georg Ernst. Aufruf / Pohl, Pfarrer. *Memeler Dampfboot*, 1869, 30. April, Nr. 49, p. 3.

20 ŠLAŽA, Mikas. *Žvėrys žmogaus pavidalu*. *Bestien in Menschengestalt*. Iš vokiečių kalbos vertė V. Balvočienė; pristatomąjį straipsnį lietu-

vių k. „Trečiojo reicho priešo skrydis ir tragedija“ (p. 178–194) ir „Aufstieg und Untergang des Feindes des III. Reiches“ (p. 430–431) parašė Domas Kaunas, į vokiečių k. vertė Irena Baradinskienė ir Arūnas Stumbras. Vilnius: Vaga, 1995. 457, [5] p. (Mažosios Lietuvos fondo leidinys, 7).

įdomi, nors ir netiesiogiai su Kristijonu Donelaičiu susijusi istorijos smulkmena: prūsiškosios valdžios 1754 metų nurodymu jo vadovaujama Tolminkiemio parapija prie skurdo kamuojamo Karvaičių kunigo išlaikymo kasmet iš savo kasos turėjo prisidėti dviem taleriais (p. 97). Ar šį nurodymą Tolminkiemio ir kitų parapijų klebonai tikrai įvykdė, žinių nėra arba nerasta.

Užverčiant paskutinį, jau spausdintinės Kronikos puslapį, labai pravartu pasigėrėti jos kaip knygos kultūra. Abiejų leidinių dailininkė buvo Sigutė Chlebinskaitė, maketavo Rokas Gelažius, redagavo Aldona Bendorienė ir Lina Kaminskienė, asmenvardžių ir vietovardžių rodykles kruopščiai sudarė Lina Motuzienė ir Lina Kaminskienė. Tiriamajam darbui patogi puslapio architektūra. Tekstas rubrikluotas, dalys atskirtos, plačios paraštės su į jas iškeltomis nuorodomis, komentarais ir mažesnėmis nuotraukomis. Didesnės nuotraukos lietuviškajame leidinyje teikiamos tekste. Pastarajame leidinyje atsisakyta vokiškojo leidinio bandymo pamėgdžioti rankraštį tiksliai atkurtas iliustracijas dėti tarp lapų. Gaila, vartant tokią knygą, jos veikia išblyško, todėl teko rinkti ir sudėti į voką nespėjus pažymėti, kuriai knygos vietai priklauso. Lietuviškos knygos įdėtinuose lapuose pristatyta rankraščio originalo medžiaginė kultūra: reprodukuoti įvairios grafikos rankraščio tekstai, puslapiai su įklijuotomis laikraščių iškarpomis ir nuotraukomis, įrišo viršelių, nugarėlės ir bloko nuotraukomis. Spalvinė spauda leidžia geriau pajusti originalo faktūrą. Dėl plačių paraščių patogiu su knyga dirbti: galima ekspromtu rašyti pastabas, prie jų grįžti, papildyti, įvairias turinio vietas susieti nuorodomis. Kiek problemiški įvairaus intensyvumo ir tonų šrifto atspaudai. Naudojant teksto dalių išskyrimui, jos atspausdintos per blankiai. Kai kurioms teksto dalims spausdinti naudotas per mažas šriftas – tenka naudotis didinamuoju stiklu.

Lietuviškajame leidinyje gerai sutvarkyta vietovardžių rašyba. Dėl jų yra daug padirbėję kalbininkai ir istorikai. Žinoma, kai kurių vietovardžių tikslinimas dar būtų galimas. Tokiu pavyzdžiu nurodychiau kad ir Kronikoje keliskart minimą nerijos vietovardį *Pilkupa* (vok. *Pilkoppen*). Man po ranka gulinčioje velionio Petro Jakšto knygelėje „Tilžės bažnyčios. Kuršiai ir jų kalba“ (Vilnius, 2003) jis taip pat rašomas *Pilkupa*, tačiau rankraštį redagavęs Vilniaus universiteto kalbininkas profesorius Albertas Rosinas taktiškai atkreipė dėmesį: rašykime *Pilkopė* (p. 54). Manau, kad dar daug reikėtų diskutuoti dėl Mažosios Lietuvos lietuviškų arba lietuviškos kilmės pavardžių rašybos. Šios pavardės, išskyrus kelių žymesniųjų lietuvių, pateiktos taip, kaip rasta originale: vokiškai su lietuviška galūne. Remdamasis savo patirtimi teigčiau, kad toks sprendimas yra klaidingas. Lietuviškajame leidinyje, ir ne tik jame, ne senesniuose kaip XVIII amžius vokiškuose šaltiniuose užfiksuotas lietuviškas pavardes reikėtų rašyti tokia forma, kokia pačių to krašto gyventojų jos buvo spausdinamos XIX–XX amžiaus Mažosios Lietuvos lietuviškuose laikraščiuo-

se, knygose, kalendoriuose, vartotos laiškuose ir kapų paminklų lietuviškose epifajose, žinoma, atsisakant tam metui būdingos rašto grafikos. Siekiant tikslumo, suvokietintas lietuviškų pavardžių formas galima pateikti skliaustuose tekste arba asmenvardžių rodyklėje. Suprantama, kad mano siūloma metodika netaikytina senųjų tekstų šaltiniotylinėse mokslinėse publikacijose. Atskiro aptarimo reikalautų knygotylinė terminija. Ji nėra gausi, bet ir ne visai tiksli. Ypač kliūva į Lietuvos knygos dailininkų ir leidėjų profesinį žargoną įsigėręs netaisyklingas terminas *titulinis puslapis*. Iš tikrųjų jis vadintinas *antraštiniu puslapiu* arba *antraštiniu lapu*, o šiuo konkrečiu atveju (p. 10, 14) – *Kronikos antraštinio lapo pirmuoju puslapiu*.

Svariausias padėkos žodis už šių knygų išėjimą į pasaulį tenka Vilijai Gerulaitienei ir dr. Gitanui Nausėdai. Jų rengėja, vertėja į lietuvių kalbą, studijų reikalaujančių komentarų autorė Kronikai suteikė kritinės šaltiniotylinės publikacijos lygį. Prie vokiškosios ir lietuviškosios knygos laidų rengimo daug prisidėjo žymi Berlyno universiteto mokslininkė lituanistė habil. dr. Christiane'ė Schiller. Jų abiejų pastangomis šios knygos įgijo ilgalaikę išliekamąją vertę. Ypač tai taikytina lietuviškajai laidai, nes jos rengėjos buvo įgijusios daugiau patirties ir turėjo daugiau laiko kūrybiniam darbui bei galimybių bendradarbiauti. Lemtingą sprendimą priėmė dr. G. Nausėda. Skaitytojui neužbėgsiu už akių ir nedėstysiu, kur, kada ir kaip buvo surastas Kronikos rankraštis. Tai atskleista jo, dabartinio savininko, „Leidėjo žodyje“. G. Nausėdos įdėtomis pastangomis, lėšomis, išvalgumu ir organizaciniu darbu į lietuvių, vokiečių ir kitų Nidos ir Kuršių nerijos istorija suinteresuotų tyrėjų bei mėgėjų skaityti retus tekstus rankas patenka intriguojantis ir, neabejotina, ne vienadienės reikšmės veikalas. Abi knygos yra aukštos šiuolaikinės lietuvių bibliofilijos kultūros pavyzdžiai. Jos įrodo bibliofilo gebėjimus tarptautinėje erdvėje vykdyti retų ir vertingų lituanistinių paveldo artefaktų paiešką, įgyti ir pavyzdine forma pateikti ilgalaikę pažinimo tarnystei.

Įteikta 2016 m. rugpjūčio 20 d.